

Η Ισλαμοφοβία στη Γαλλία
ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΤΜΗΜΑ ΔΙΕΘΝΩΝ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Όνομα: Ίρις Κουρούβανη

ΑΜ: mad20025

Διδάσκουσα: Δέσποινα Αναγνωστοπούλου

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους καθηγητές μου για όλες τις γνώσεις που μου παρείχαν και ιδιαίτερα τον αείμνηστο καθηγητή Ηλία Κουσκουβέλη που πίστεψε σε εμένα και με δέχθηκε στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών Διεθνών Σπουδών και Διπλωματίας του τμήματος Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας. Πάνω απ'όλα όμως, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου για όλα τα εφόδια που μου έχει προσφέρει και για το γεγονός ότι βρίσκεται πάντα δίπλα μου.

Η ΙΣΛΑΜΟΦΟΒΙΑ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	4
ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΡΩΤΗ: Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	9
Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ Η ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ	9
α) Η έννοια και η προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας σύμφωνα με το ελληνικό Σύνταγμα	9
β) Οι ορισμοί της πολυπολιτισμικότητας, του θρησκευτικού φονταμεταλισμού και της ισλαμοφοβίας	16
γ) Η νομοθεσία για την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας σε υπερεθνικό επίπεδο	24
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	30
ΤΟ ΓΑΛΛΙΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ: ΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΙΣΛΑΜΟΦΟΒΙΑΣ	30
α) Η ισλαμοφοβία στη Γαλλία και η γαλλική νομοθεσία	30
β) Νομικές, κοινωνικές και πολιτικές όψεις του φαινομένου	37
γ) Οι δράσεις εντός Γαλλίας για τον περιορισμό του φαινομένου	44
ΕΝΟΤΗΤΑ ΔΕΥΤΕΡΗ	49

Η ΘΕΣΗ ΚΑΙ Η ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ ΚΑΙ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΗΣ ΙΣΛΑΜΟΦΟΒΙΑΣ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ	49
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	49
ΤΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΑ ΘΕΣΜΙΚΑ ΟΡΓΑΝΑ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΙΣΛΑΜΟΦΟΒΙΑΣ	49
α) Τα θεσμικά όργανα της ΕΕ και οι δράσεις τους για την καταπολέμηση της ισλαμοφοβίας	49
β) Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας (ECRI) και η συμβολή του Οργανισμού Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (FRA)	53
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	56
Η ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΕΡΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΛΑΜΟΦΟΒΙΑ ΣΤΗΝ ΓΑΛΛΙΑ	56
α) Η νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ) και ειδικά η υπόθεση C-188/15	56
β) Η ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ (ΕΔΔΑ)	68
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	80
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	83

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το αντιμουσουλμανικό αίσθημα παρουσιάζει τα τελευταία έτη άνοδο στον ευρωπαϊκό χώρο και αποκτά τεράστιες προεκτάσεις σε όλα τα επίπεδα, στον κοινωνικό και πολιτικό χώρο αλλά και στο πεδίο της προστασίας των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ειδικά υπό την θεώρηση της θρησκευτικής ελευθερίας. Η ισλαμοφοβία όμως, άλλοτε ως μία ειδική έκφανση της ρητορικής μίσους και άλλοτε ως ρατσιστικό έγκλημα μεγαλύτερης βαρύτητας ή βιαιότητας, δεν αποτελεί ένα νέο φαινόμενο ούτε για την Γαλλία. Υπήρχε και δυστυχώς θα συνεχίσει να υφίσταται όσο υπάρχουν θρησκευτικές μειονότητες και ο φόβος για αυτές. Η ισλαμοφοβία είναι άλλωστε μια ειδική μορφή μισαλλοδοξίας που παρουσιάζει αύξηση ειδικά στις πολυπολιτισμικές κοινωνίες. Τέτοιες κοινωνίες με πολίτες διαφορετικών θρησκευτικών πεποιθήσεων, ηθών και εθίμων συναντάμε σε ολόκληρο τον ευρωπαϊκό χώρο, ειδικά με την αύξηση των προσφυγικών και μεταναστευτικών ροών αλλά και των μετακινούμενων πληθυσμών γενικότερα.

Μετά την 11η Σεπτεμβρίου και τις τρομοκρατικές επιθέσεις στις ΗΠΑ, η ευρωπαϊκή νομοθεσία προσπάθησε να προλάβει αλλά και να πατάξει την τρομοκρατία, που συνδέθηκε, μεταξύ άλλων, και με τον μουσουλμανικό φονταμεταλισμό ή μουσουλμανικό εξτρεμισμό σε ορισμένες περιπτώσεις. Παράλληλα, η άνοδος ακροδεξιών πολιτικών σχηματισμών και κομμάτων, η αύξηση της ρατσιστικής ρητορικής και του ρατσιστικού εγκλήματος αλλά και η κλιμάκωση του προσφυγικού και μεταναστευτικού ζητήματος δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για να ενταθεί το φαινόμενο της ισλαμοφοβίας.

Το ζήτημα της ισλαμοφοβίας στην Γαλλία είναι ένα ακόμα από παράδειγμα ενός κόσμου που αλλάζει και ενός κράτους-μέλους που προσπαθεί να άλλοτε να ενθαρρύνει και άλλοτε να «επιβάλει» την κοινωνική ένταξη των θρησκευτικών μειονοτήτων, θεωρώντας ταυτόχρονα ότι με αυτό τον τρόπο, και συγκεκριμένα, ίσως και να προλάβει και την καλλιέργεια θρησκευτικού μίσους και συνακόλουθα τρομοκρατικών επιθέσεων. Η Γαλλία είναι μία ακόμα πολυπολιτισμική χώρα με ιδιαίτερα όμως χαρακτηριστικά, αφενός με μεγάλο αριθμό μουσουλμάνων δεύτερης και τρίτης γενιάς και αφετέρου μία χώρα που έχει πληγεί βαθιά από τζιχαντιστικές

τρομοκρατικές επιθέσεις. Δεν είναι μάλιστα άνευ σημασίας το αποικιακό της παρελθόν και δεν είναι τυχαίο ότι η απαγόρευση της ισλαμικής μαντίλας έχει απαγορευθεί στα δημόσια σχολεία ήδη από το 2004, το κάλυμμα κεφαλής (νικάμπ) σε όλους του δημόσιους χώρους την τελευταία δεκαετία, ενώ επιπλέον επιτρέπεται στους εργοδότες να θεσπίζουν εσωτερικούς κανονισμούς για την απαγόρευση των θρησκευτικών συμβόλων, συμπεριλαμβανομένης και της ισλαμικής μαντίλας, στους ιδιωτικούς επαγγελματικούς χώρους.

Η Γαλλία, παράλληλα, έχει δεχθεί μεγάλο αριθμό τρομοκρατικών επιθέσεων τα τελευταία έτη από μουσουλμάνους δράστες, με ανεξίτηλη τη μνήμη των γεγονότων του 2015, οπότε και κλιμακώθηκαν οι επιθέσεις. Στη σημαντικότερες, ξεχωρίζει η εκτέλεση των εργαζομένων στα γραφεία της σατιρικής εφημερίδας Charlie Hebdo αλλά και το πολλαπλό βομβιστικό χτύπημα στο Παρίσι και του περισσότερους από νεκρούς στο θέατρο Μπατακλάν κατά τη διάρκεια μουσικής συναυλίας.

Η πληγή της τρομοκρατίας που παραμένει ανοιχτή στη Γαλλία ήρθε να δημιουργήσει ή περισσότερο να καλλιεργήσει την επιθυμία περιορισμού της θρησκευτικής ελευθερίας, που πηγάζει από την «ισλαμοφοβία» αλλά και την πάταξη του μουσουλμανικού φονταμεταλισμού. Μέσα σε αυτό το ευρύτερο πλαίσιο, η Γαλλία αποφάσισε την απαγόρευση της μουσουλμανικής μαντίλας στις ανήλικες που φοιτούν σε γαλλικά σχολεία. Παρατηρείται, ωστόσο, και μία αυξητική τάση των ρατσιστικών εγκλημάτων, ιδιαίτερα με θύματα γυναίκες μουσουλμάνες ακριβώς και γιατί στο ισλάμ οι γυναίκες είναι αυτές που καλούνται να φέρουν την ισλαμική μαντίλα.

Σε όλο αυτό το πλαίσιο καθίσταται σημαντικό να επαναδιατυπωθεί η έννοια της θρησκευτικής ελευθερίας, καθώς και η ερμηνεία όρων όπως η πολυπολιτισμικότητα, ο θρησκευτικός φονταμεταλισμός αλλά και η ισλαμοφοβία. Μετά την προσπάθεια καθορισμού και εννοιολογικής οριοθέτησης αυτών, θα παρουσιαστεί η νομοθεσία για την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας, ξεκινώντας από το ελληνικό Σύνταγμα και μεταβαίνοντας σταδιακά σε γαλλικό και στην συνέχεια σε υπερεθνικό επίπεδο, μέσα από τα διεθνή και ευρωπαϊκά κείμενα νομοθεσίας. Αμέσως μετά, θα επιχειρηθεί η αποτύπωση της γαλλικής

πραγματικότητας και νομοθεσίας, μέσα από το γαλλικό δίκαιο, τη νομολογία των γαλλικών δικαστηρίων αλλά και την ίδια τη γαλλική κοινωνία και πολιτική σκηνή. Κάπως έτσι, και μετά από μία σύντομη επισκόπηση του παραδείγματος της Γαλλίας ad hoc, θα επανέλθουμε στους ευρωπαϊκούς θεσμούς και τα Δικαστήρια (ΔΕΕ και ΕΔΔΑ) για να γίνει κατανοητό ποια είναι η στάση τους, τα εργαλεία τους αλλά και η νομολογία τους για την ισλαμοφοβία στην Γαλλία, με κορυφαίο το ζήτημα της ισλαμικής μαντίλας. Στόχος αυτής της διαδρομής είναι να αναδειχθούν τα βασικά ζητήματα αλλά και να επιτευχθεί μία τεκμηριωμένη θεώρηση για το πως στέκεται η Γαλλία σήμερα απέναντι στην ισλαμοφοβία και ποιες είναι εκείνες οι αλλαγές που θα μπορούσαν να συντελέσουν στην ισορρόπηση του «θρησκευτικού φόβου» αλλά και του θρησκευτικού εξτρεμισμού. Η σημασία αυτής της διαδρομής έγκειται και στην κατανόηση ποια ακριβώς είναι τα όρια της θρησκευτικής ελευθερίας, σε ποιο σημείο και γιατί τίθενται οι περιορισμοί και πως τελικά θα καταφέρει η γαλλική κοινωνία να επιλύσει αρμονικά τα προβλήματα που προκαλούνται σε δημόσιους χώρους και ιδιαίτερα στα γαλλικά σχολεία και στους εργασιακούς χώρους.

Ως κορυφαίος κόμβος στην παραπάνω διαδρομή λειτουργεί η ευρωπαϊκή νομοθεσία και νομολογία, καθώς και οι ευρωπαϊκοί θεσμοί που έρχονται να ρυθμίσουν «ισλαμοφοβικές» καταστάσεις στις οποίες η Γαλλία είτε απέτυχε είτε αντιμετωπίζει δυσκολίες. Οι θέσεις του Δικαστηρίου του Ευρωπαϊκής Ένωσης και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου αποκτούν μεγάλη σημασία επειδή η μοναδική και ξεχωριστή γαλλική αρχή της *laïcité* έρχεται, υπό προϋποθέσεις, να συγκρουστεί με την έννοια της θρησκευτικής ελευθερίας με κεντρικό άξονα την χρήση των θρησκευτικών συμβόλων.

Η υπόθεση C-188/15 του ΔΕΕ και οι υποθέσεις η S.A.S. κατά Γαλλίας της 5ης.6.2014 ΕΔΔΑ και η Ebrahimian κατά Γαλλίας της 26ης.11.2015 του ΕΔΔΑ, ως οι πιο σημαντικές, θα παρουσιαστούν, μεταξύ άλλων, στη δεύτερη ενότητα της παρούσας και θα επιχειρηθεί μία ανάλυση, ξεκινώντας από τα πραγματικά περιστατικά της κάθε υπόθεσης και καταλήγοντας στο πως το Δικαστήριο ερμήνευσε έννοιες που άπτονται της θρησκευτικής ελευθερίας και των θρησκευτικών συμβόλων και πότε και γιατί αυτή μπορεί να περιοριστεί. Εκεί, και με τα εργαλεία της πρώτης ενότητας, θα εξαχθούν συμπεράσματα για το πως από την θεωρία της σχεδόν

απόλυτης προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας, μεταβαίνουμε σε κάποιον περιορισμό λόγω της γαλλικής νομικής ιδιομορφίας, που δεν είναι άλλη από την εξελισσόμενη έννοια μία μορφής θρησκευτικής ουδετερότητας, της *laïcité*. Ειδικά ως προς τη νομολογία του ΕΔΔΑ, θα παρουσιαστούν περισσότερες αποφάσεις που αφορούν κυρίως τη Γαλλία και πέραν του σημαντικού ζητήματος της ισλαμικής μαντίλας, όπως για παράδειγμα σχετιζόμενες με την ελευθερία έκφρασης, ούτως ώστε να γίνει πιο κατανοητή η θέση του δικαστηρίου απέναντι στις γαλλικές υποθέσεις που αφορούν το ισλάμ.

Γενικός στόχος της εργασίας είναι αφενός να αποτυπωθεί τι ακριβώς συμβαίνει με την ισλαμοφοβία στη Γαλλία, γιατί το ζήτημα παραμένει και διαχρονικό και υπαρκτό με την πάροδο των ετών, ποιες είναι οι αντιφάσεις, οι κίνδυνοι αλλά και οι προκλήσεις που έχει να αντιμετωπίσει η γαλλική κοινωνία. Αφετέρου, θα επιχειρηθεί μία κριτική στον βαθμό εναρμόνισης της γαλλικής νομοθεσίας με την ευρωπαϊκή στο εξεταζόμενο ζήτημα, με βασικά εργαλεία τις αποφάσεις του ΔΕΕ και του ΕΔΔΑ. Στα συμπεράσματα, ο αναγνώστης θα βρεθεί αντιμέτωπος με το ερώτημα ποιο είναι το δίλλημα, ποιο θα έπρεπε κανονικά να είναι και ποιες είναι αυτές οι τροποποιήσεις και μεταρρυθμίσεις που θα μπορούσε η Γαλλία να προβεί προκειμένου να διασφαλίσει και τις δημοκρατικές αρχές που την διαπνέουν αλλά και την κοσμικότητα του γαλλικού κράτους, σε αρμονία με τον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Ένα θεμελιώδες όμως ζήτημα, που απασχολεί όλες τις ενότητες που θα ακολουθήσουν είναι ο πυρήνας του δικαιώματος στη θρησκευτική ελευθερία και την εκδήλωσή της, όπως γίνεται εν γένει αντιληπτή αλλά πολύ περισσότερο στη γαλλική κοινωνία. Ποια δηλαδή είναι τα όρια της προστασίας και πότε και γιατί η Γαλλία αναγκάζεται, παρασύρεται ή επιθυμεί να τα ξεπερνά. Μάλιστα, δεν θα πρέπει να παραβλέπεται ως παράγοντας το γεγονός ότι σε παγκόσμιο επίπεδο το αίσθημα ανασφάλειας καλλιεργείται καθημερινά, οι πόλεμοι και η οικονομική κρίση δημιουργούν πρόσφυγες και μετανάστες αντίστοιχα, ενώ σε μία κοινωνία κουρασμένη από την πανδημία, πολλές αρχές και αξίες βρίσκονται σε κρίση ή υπό αναθεώρηση. Και ακριβώς ένα κράτος που όλο και περισσότεροι πολίτες του νιώθουν «ξένοι μεταξύ ξένων», η ξενοφοβία και ο ρατσισμός εντείνονται και τα περιστατικά

κάποια μορφής βίας κλιμακώνονται. Οι γυναίκες που φορούν ισλαμική μαντίλα στη Γαλλία σε κάθε περίπτωση, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν μία ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα, μία μειονότητα, που λειτουργεί ως το κόκκινο πανί. Η ιδιομορφία όμως εδώ στην ανάλυση για τη Γαλλία είναι ότι το ίδιο το κράτος έχει ήδη διαμορφώσει ένα ρόλο που, υπό συνθήκες και με τη ισχύουσα νομοθεσία, θεσπίζει απαγορεύσεις στο δημόσιο σχολείο και υπηρεσίες αλλά, υπό προϋποθέσεις, και στις ιδιωτικές εταιρείες. Άρα, τελικά επιδιώκεται να φτάσουμε σε ένα συμπέρασμα αν η Γαλλία, με τις απαγορεύσεις της στο να φέρουν οι γυναίκες την ισλαμική μαντίλα, διαπράττει κάποιου είδους παραβίαση στη θρησκευτική ελευθερία των γυναικών πιστών του ισλάμ ή αν αυτή είναι δικαιολογημένη και σε ποιον βαθμό.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΡΩΤΗ: Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ Η ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ

α) Η έννοια και η προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας σύμφωνα με το ελληνικό Σύνταγμα

Κλασικό ατομικό δικαίωμα, και μάλιστα πρώτης γενιάς, αποτελεί η θρησκευτική ελευθερία, υπό τη θεώρηση του ελληνικού Συντάγματος. Με αυτή δίνεται στο άτομο η νομική δυνατότητα να πιστεύει και να ασκεί λατρευτικές πράξεις οποιουδήποτε δόγματος. Η θρησκευτική ελευθερία, επομένως, περιλαμβάνει τόσο την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης όσο και την ελευθερία της λατρείας¹. Εντάσσεται, παράλληλα, στις αξιώσεις αποχής² κατά του κράτους³, ενώ η

¹ Π. Δαγτόγλου, «Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα Α'», εκδ. Αντ. Σάκκουλας, 2005, σελ. 444. Εκεί ο συγγραφέας προτείνει ότι σε αντικατάσταση του όρου «ελευθερία της λατρείας» θα ήταν ορθότερο να γίνεται χρήση του όρου «άσκηση της θρησκείας», ως πιο ευρύτερος της λατρείας και ως περιλαμβάνων τη διδασκαλία και την ιεραποστολή.

² «Στο πεδίο των ατομικών δικαιωμάτων, ο Μάνεσης προτάσσει τον αμυντικό χαρακτήρα τους. Αναδεικνύει δηλαδή τη σημασία του να αναγνωρίζεται ένας χώρος ελεύθερης ύπαρξης και δράσης των ατόμων απέναντι στην κρατική εξουσία. Η θεώρησή του για τα ατομικά δικαιώματα δεν περιορίζεται όμως μόνο στη διάγνωση αξιώσεων αποχής των ατόμων έναντι του κράτους. Ο Μάνεσης αναγνωρίζει συγχρόνως την υποχρέωση του κράτους να προστατεύει θετικά τα συνταγματικά δικαιώματα και να μεριμνά για την μη παραβίασή τους από τους ιδιώτες». στο άρθρο «Τα ατομικά δικαιώματα και ο νέος εγγυητισμός στη σκέψη του Αριστόβουλου Μάνεση» Ελισώ Γ. Αναστασιάδου, Ειδική Επιστήμονας του Τμήματος Πολιτικών Επιστημών Α.Π.Θ., Δ.Ν., ΣΕΠ ΕΑΠ, ηλεκτρονικά διαθέσιμο σε <https://www.constitutionalism.gr/ta-atomika-dikaiomata-kai-o-neos-eggitismos-sti-skepsi-tou-aristovoulou-manesi/>

³ Κώστας Χρυσόγονος και Σπύρος Βλαχόπουλος, «Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα» Τέταρτη Αναθεωρημένη Έκδοση 2017, Νομική βιβλιοθήκη σελ. 310,

θρησκευτική συνείδηση αποτελεί την ενδιάθετη πίστη και τη εξωτερίκευση αυτής προς οποιοδήποτε δόγμα. Η θρησκευτική συνείδηση έχει τόσο εσωτερική όσο και εξωτερική της όψη. Η εσωτερική ενδιάθετη πλευρά της συνδέεται με την πίστη του ανθρώπου σε οποιοδήποτε ή και σε κανένα θρησκευτικό δόγμα, ενώ η εξωτερική πλευρά της θρησκευτικής συνείδησης συνδέεται με την προς τα έξω εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων του ατόμου (προστασία του θρησκευτικού λόγου και της εν γένει θρησκευτικής δράσης).

Όπως ορίζει το α. 13 Σ στην παράγραφο 1 *«Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός»*, ενώ με την παράγραφο 2 θεμελιώνεται ότι *«Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων. Η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται»*. Με την παράγραφο 3 όλοι οι θρησκευτικοί λειτουργοί των γνωστών θρησκειών τίθενται υπό την εποπτεία της Πολιτείας με τις ίδιες υποχρεώσεις με αυτές των λειτουργών της επικρατούσας θρησκείας, ενώ επιπλέον με την παράγραφο 4 ορίζεται ότι κανείς δεν μπορεί να τύχει απαλλαγής από τις υποχρεώσεις ή τους νόμους του κράτους εξαιτίας πολιτικών πεποιθήσεων⁴. Τέλος, με την παράγραφο 5, απαγορεύεται ο όρκος χωρίς να προβλέπεται από το νόμο. Σημειώνεται, επιπρόσθετα, ότι προηγουμένως στο α. 3 Σ ο Συνταγματικός νομοθέτης έχει ήδη αναφέρει ότι *«Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Όρθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού»*.

Σε μία διάταξη που θα μπορούσε να θεωρηθεί ίσως και περιττή, ο συνταγματικός νομοθέτης έρχεται να τονίσει εμφατικά μία πτυχή της ελευθερίας

και Π. Δαγτόγλου, «Ατομικά Δικαιώματα (τ. Α)», εκδ. Αντ. Σάκκουλα, 1991, σελ. 54 επ.

Το κατοχυρούμενο στο άρθρο 13 του Συντάγματος δικαίωμα είναι δικαίωμα ατομικό, πλήρες δηλαδή δικαίωμα του ατόμου, που παράγει αγωγή αξίωση. Εν προκειμένω, το προστατευόμενο έννομο αγαθό είναι η ελευθερία και δη η ελευθερία από το Κράτος και την εν γένει δημόσια εξουσία.

⁴ Ενδεικτικά ΣτΕ 2101, 2100/2019 Ολομέλεια, 582/2011, 2706/1977 Ολομέλεια, και ΣτΕ 1090/2018

συνείδησης, όπως άλλωστε συμβαίνει και με τα α. 2 παρ. 1 και 14 παρ. 1 Σ. Η ρητή κατοχύρωση, δηλαδή, της θρησκευτικής συνείδησης «προσδίδει απλώς έμφαση σε μία πτυχή της γενικότερης αρχής της ελευθερίας της συνείδησης»⁵. Ωστόσο, όχι μόνο υπάρχει αλλά είναι και μη αναθεωρήσιμη, αφού ορθώς η θρησκευτική συνείδηση θεωρείται ότι ανήκει στον πυρήνα της ελευθερίας συνείδησης και μάλιστα αφορά το ίδιο το άτομο αλλά και την εσωτερική σχέση του ατόμου με τη θρησκεία ή της αθρησκεία.

Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης με την οποία προστατεύεται βασικά το ενδιάθετο φρόνημα αναφορικά με το θείο από κάθε κρατική επέμβαση, περιλαμβάνει, και το δικαίωμα του ατόμου να μην αποκαλύπτει, εφόσον το ίδιο δεν το επιθυμεί, το ακολουθούμενο θρήσκευμά του ή τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του. Γι' αυτό και κανένας δεν μπορεί να εξαναγκασθεί με οποιονδήποτε τρόπο, να αποκαλύψει, εμμέσως ή αμέσως, το θρήσκευμα ή τις θρησκευτικές εν γένει πεποιθήσεις του, ή να υποχρεωθεί σε πράξεις ή παραλείψεις. Ουδεμία κρατική αρχή ή όργανο δεν επιτρέπεται να επεμβαίνουν, χωρίς τη βούληση του ενδιαφερομένου, στον απαραβίαστο, κατά το Σύνταγμα, χώρο αυτό της συνειδήσεως και να αναζητούν το θρησκευτικό φρόνημα, πολύ δε περισσότερο να επιβάλλουν την εξωτερίκευση των όποιων πεποιθήσεων αναφορικά με το θείο.

Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης⁶, επομένως, είναι απεριόριστη σε ένα πλαίσιο στο οποίο η ελευθερία εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων περιορίζεται για την προάσπιση του δημοσίου και ιδιωτικού συμφέροντος. Η ελευθερία εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων από την άλλη δεν είναι απεριόριστη. Απεριόριστη είναι μόνον η ελευθερία της (θρησκευτικής) συνείδησης δηλαδή, το ενδιάθετο θρησκευτικό φρόνημα (forum internum).

⁵ Κώστας Χρυσόγονος και Σπύρος Βλαχόπουλος, «Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα» Τέταρτη Αναθεωρημένη Έκδοση 2017, Νομική βιβλιοθήκη, σελ. 309-310

⁶ Γιάννης Κτιστάκης, Πρβλ απόφαση ΕΔΔΑ, Κοκκινάκης κατά Ελλάδος, 1993), τόνισε ότι «μέσα σε μια δημοκρατική κοινωνία, όπου πολλές θρησκείες συνυπάρχουν στον ίδιο πληθυσμό, μπορεί να είναι απαραίτητο να επιβληθούν περιορισμοί σε αυτή την ελευθερία για να εναρμονιστούν τα συμφέροντα των διαφορετικών ομάδων και να εξασφαλιστεί ο σεβασμός των πεποιθήσεων του καθενός».

Διαθέσιμο στο: <https://www.syntagmawatch.gr/my-constitution/ehi-oria-i-thriskeftiki-elftheria/>

Όπως έχει κριθεί, τέλος, κατά την έννοια του άρθρου 13 του Συντάγματος, με την οποία κατοχυρώνεται το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας με τις ειδικότερες εκδηλώσεις του, της ελευθερίας της θρησκευτικής συνειδήσεως και της ελευθερίας της λατρείας, *«έκαστος είναι ελεύθερος όχι μόνον να επιλέγει την θρησκεία της προτιμήσεώς του, αλλά και να διαδραματίζει ενεργό ρόλο για την επιτυχία των σκοπών της αντίστοιχης Εκκλησίας ή θρησκευτικής κοινότητας, ιδίως δε με την ανάληψη από αυτόν του έργου του οικείου θρησκευτικού λειτουργού⁷»*. Συνεπώς, κάθε περιορισμός τιθέμενος⁸ ως προς το ζήτημα τούτο είτε με νόμο είτε με διοικητική πράξη, εφ' όσον περιάγει κάποιον σε δίλημμα συνειδήσεως και δεν δικαιολογείται κατ' εφαρμογή των παραγράφων 2 και 4 του άρθρου 13 του Συντάγματος (π.χ. δημόσια τάξη, χρηστά ήθη κ.λπ.), είναι συνταγματικώς ανεπίτρεπτος (ΣτΕ 2101, 2100/2019 Ολομέλεια)⁹.

Με την διάταξη του α. 13 Σ, και υπό μία άλλη οπτική, κατοχυρώνεται και προστατεύεται η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως, ως ιδιαίτερη έκφανση του δικαιώματος της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας (άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος). Η ελευθερία αυτή συνεπάγεται, μεταξύ άλλων, *το δικαίωμα του καθενός να πρεσβεύει το θρήσκευμα ή το δόγμα της εκλογής του ή να μην ακολουθεί κανένα θρήσκευμα ή να είναι άθεος*. (πρβλ. ΣΤΕ 194/1987). Περαιτέρω, όπως κρίθηκε με τις ΣΤΕ 1749/2019 και 1750/2019 αποφάσεις της Ολομελείας του Συμβουλίου της Επικρατείας σε μείζονα σύνθεση, η περιεχόμενη στο άρθρο 3 παρ. 1 του Συντάγματος αναφορά ως «επικρατούσης» στην Ελλάδα της θρησκείας της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού -όπως, άλλωστε, και η επίκληση στην κεφαλίδα του Συντάγματος της «Αγίας, Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος»- συναρτάται με τον καίριο ρόλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην ιστορική πορεία του Ελληνισμού, ιδίως κατά την προηγηθείσα της εθνικής ανεξαρτησίας χρονική περίοδο της τουρκοκρατίας, αποτελεί δε και την, κατά την αντίληψη του συντακτικού νομοθέτη, διαπίστωση του πραγματικού γεγονότος ότι την θρησκεία αυτήν πρεσβεύει η πλειοψηφία του ελληνικού λαού, ενώ δεν στερείται η αναφορά αυτή και

⁷ Στε 1822/2020

⁸ Στε 4045/1983,

⁹ 1822/2020 ΣΤΕ Ολομέλεια, όπως εκεί παραπέμπει στις Στε 2101, 2100/2019 Ολομέλεια

κανονιστικών συνεπειών, όπως, ενδεικτικά, η καθιέρωση χριστιανικών εορτών ως υποχρεωτικών αργιών σε εθνικό και τοπικό επίπεδο, στον δημόσιο και στον ιδιωτικό τομέα.

Το δικαίωμα της θρησκευτικής συνείδησης, που κατοχυρώνεται ευθέως και από το άρθρο 2 του Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου (Π.Π.Π.) της Συμβάσης της Ε.Σ.Δ.Α., να «εξασφαλίζουν» την μόρφωση και εκπαίδευση των τέκνων τους σύμφωνα με τις δικές τους θρησκευτικές πεποιθήσεις» (βλ. ΣτΕ 660, 926/2018 Ολομ., 2176/1998 7μ., 3356/1995). Περαιτέρω, δοθέντος ότι η θρησκευτική συνείδηση γεννάται και διαμορφώνεται σταδιακά, πριν ακόμη από την έναρξη του σχολικού βίου, στο πλαίσιο της οικογένειας (η οποία, ως «θεμέλιο της συντηρήσεως και προαγωγής του Έθνους» τελεί -όπως και η παιδική ηλικία- υπό την προστασία του Κράτους, κατά το άρθρο 21 του Συντάγματος), από τη διάταξη του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος σε συνδυασμό με τις διατάξεις των παρ. 1 και 2 του άρθρου 13 αυτού και του άρθρου 2 του Π.Π.Π. της Ε.Σ.Δ.Α. συνάγεται, ότι ως «ανάπτυξη» της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκευτικής συνείδησης κατά τα ανωτέρω νοείται η εμπέδωση και ενίσχυση της συγκεκριμένης αυτής θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών με τη διδασκαλία των δογμάτων, ηθικών αξιών και παραδόσεων της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού, ως εκ τούτου δε αφορά αποκλειστικά τους μαθητές, οι οποίοι, ανήκοντες στην κατά τα άνω πλειοψηφία του ελληνικού λαού, ασπάζονται το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα (βλ. ΣτΕ 660, 926/2018 Ολομ.).

Με άρθρο 13 παρ. 1 του ελληνικού Συντάγματος κατοχυρώνεται στη χώρα μας το απαραβίαστο της θρησκευτικής συνείδησης. Ωστόσο, η ίδια διάταξη αποτελεί και πτυχή της εν γένει ελευθερίας συνείδησης υπό την σκοπιά της απαγορευμένης διεΐσδυσης στο φρόνημα του ατόμου και φορέα του δικαιώματος, όπως αυτή κατοχυρώνεται στο α. 2 παρ. 1 Σ. Από μία οπτική γωνία, η διάταξη αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί πράγματι περιττή, καθώς η ελευθερία συνείδησης γενικά, με την έννοια της απαγόρευσης διεΐσδυσης στο χώρο του ενδιάθετου φρονήματος (forum internum¹⁰) του ατόμου, αποτελεί αναγκαία συνέπεια του σεβασμού της αξίας του

¹⁰ Χαράλαμπος Τσιλιώτης, «Το θεμελιώδες δικαίωμα στην διαφορετικότητα με έμφαση στη θρησκευτική ετερότητα. Το παράδειγμα της ισλαμικής μαντίλας», δημοσιευμένο στο

ανθρώπου, που κατοχυρώνεται στο άρθρο 2 παρ. 1 του Συντάγματος. Αντίστοιχα, η έκφραση και διάδοση των στοχασμών βρίσκει συνταγματικό έρεισμα στο α.14 παρ. 1 του Σ. Μάλιστα, οι συνταγματικές αυτές διατάξεις συμμετέχουν στο ευρύτερο πλέγμα της προστασίας της διαφορετικότητας, ως προς την θρησκευτική ελευθερία εν προκειμένω, και μάλιστα υπό την μορφή «θεμελιώδους αμυντικού δικαιώματος»¹¹. Το Κράτος έχει την υποχρέωση ουδετερότητας, με την έννοια ότι δεν πρέπει να παρεμβαίνει κατά την έκφραση των διαφόρων απόψεων, όσο περιθωριακές και αν κρίνονται αυτές, με εξαίρεση την περίπτωση που αυτές θίγουν δικαιώματα άλλων ή συλλογικών εννόμων αγαθών (δημόσιο συμφέρον). Άλλωστε, το δικαίωμα στην διαφορετικότητα και η ανεκτικότητα είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, που αμφότερες οδηγούν στην Δημοκρατία και την Ελευθερία¹². Αναπόφευκτα, η προστασία της διαφορετικότητας έχει συνδεθεί άρρηκτα με την προστασία των δικαιωμάτων των μειονοτήτων και είναι στοιχείο για την ανάδειξη μίας κοινωνίας ως πλουραλιστικής. Τα όρια τίθενται εκεί που ξεκινά η κατάλυση της δημοκρατικής και φιλελεύθερης έννομης τάξης, που τα κράτη με τόσους κόπους και αγώνες έχουν κατακτήσει, ενώ παράλληλα οι πολιτιστικές και άλλες ιδιαιτερότητες αποτελούν εμπλουτισμό της εν λόγω κοινωνίας.

Σε αυτό το επίπεδο, θα λέγαμε ότι στην ελληνική έννομη τάξη συναντάμε ένα κοινό σημείο με την γαλλική, που δεν είναι άλλο από το αίτημα ουδετερότητας εκ μέρους τους κράτους, με την έννοια της μη παρέμβασης στην έκφραση των απόψεων, όσο ακραίες και αν είναι αυτές, αρκεί να μη θίγουν δικαιώματα άλλων ή συλλογικά έννομα αγαθά. Πέραν όμως της στενής νομικής ερμηνείας, τα δημοκρατικά ιδεώδη των δύο χωρών είναι και αυτά που σκιαγραφούν το αίτημα για μία τέτοιου είδους ουδετερότητα.

Ως προς τις συνέπειες της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, έχει διατυπωθεί¹³ ότι απορρέει από μία σειρά επιμέρους αρχών, των οποίων κοινός τους παρονομαστής είναι ότι το κράτος όχι μόνο δεν μπορεί άμεσα να υποχρεώσει

περιοδικό Δικαιώματα του ανθρώπου ΔτΑ Νο 42/2009, σελ.333-369 και ειδικότερα στη σελίδα 346.

¹¹ Ο.π. Τσιλιώτης, σελ. 340

¹² Ο.π. Χ. Τσιλιώτης σελ. 368

¹³ Οπ. Χρυσόγονος-Βλαχόπουλος, σελ. 312

κανέναν να ακολουθεί ή να μην ακολουθεί, ορισμένο θρήσκευμα ή αθρησκευτικές ή αθεϊστικές πεποιθήσεις, αλλά δεν επιτρέπεται ούτε και να επιδιώξει έμμεσα το ίδιο αποτέλεσμα. Επομένως, το κράτος οφείλει να παραμένει θρησκευτικά ουδέτερο¹⁴. Τότε και μόνο τότε μπορεί να γίνεται λόγος για πραγματική θρησκευτική ελευθερία, ενώ διαφορετικά έχουμε απλώς ανεξιθρησκεία, δηλαδή ανοχή για τα λοιπά θρησκευτικά πιστεύω, με παράλληλη όμως της επίσημης κρατικής θρησκευτικής (ή αθεϊστικής ιδεολογίας). Ένα παράδειγμα έμμεσης επέμβασης θα μπορούσε να είναι, υπό προϋποθέσεις, η απαγόρευση χρήσης θρησκευτικών συμβόλων ή η απαγόρευση εκκλησιασμού ή της προσευχής. Στοιχεία δηλαδή της εκάστοτε θρησκευτικής πίστης που θα μπορούσε να θεωρηθούν ότι βρίσκονται στον πυρήνα της και με βάση την αντίληψη που έχει κάθε πιστός για αυτά.

Και ενώ η επισκόπηση και η συνοπτική ανάλυση των συνταγματικών προβλέψεων στον ελληνικό Σύνταγμα κρίνεται σημαντική για να γίνει κατανοητή η έννοια και το περιεχόμενο της θρησκευτικής ελευθερίας και συνείδησης, η επισκόπηση των μη νομικών εννοιών της πολυπολιτισμικότητας, του θρησκευτικού φονταμεταλισμού και ισλαμοφοβίας που ακολουθεί κρίνονται εξίσου σημαντικές, αφού θα αποτελέσουν παράγοντες στην εξίσωση του φαινομένου της ισλαμοφοβίας εν γένει αλλά και ειδικότερα στη Γαλλία.

¹⁴ Αυτό είναι και ένα από τα βασικά σημεία ομοιότητας με τη αντίστοιχη συνταγματική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας στη γαλλική έννομη τάξη (:laïcité).

β) Οι ορισμοί της πολυπολιτισμικότητας, του θρησκευτικού φονταμεταλισμού και της ισλαμοφοβίας

Η πολυπολιτισμικότητα, κατά κάποιους ο (πολιτισμικός) πλουραλισμός¹⁵, αναφέρεται στην «συνύπαρξη σε ένα δεδομένο γεωγραφικό χώρο μιας πολλαπλής πολιτισμικής ετερότητας, η οποία κυρίως εδράζεται σε εθνοτική, θρησκευτική και γλωσσική διαφορά. Η πολιτισμική διαφορετικότητα εκφράζεται επίσης μέσω του συστήματος αξιών, των προτύπων ζωής και διαβίωσης, της κοινωνικής οργάνωσης και συμπεριφοράς, του ενδυματολογικού κώδικα, της τέχνης και της λογοτεχνίας, καθώς και της φιλοσοφικής θεώρησης του κόσμου. Η πολυπολιτισμικότητα, δηλαδή, αναφέρεται σε ουσιώδεις αλλαγές που συντελούνται στη δομή της κοινωνίας υπό την επίδραση της συνύπαρξης πληθυσμιακών ομάδων με διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις, αξίες και τρόπο ζωής. Ο πλουραλισμός παραπέμπει στη φιλελεύθερη δημοκρατία, στην «ανοιχτή κοινωνία» του Καρλ Πόπερ¹⁶, στην ανεκτικότητα και την ποικιλία των απόψεων, χωρίς να είναι συνώνυμος με την Πολυπολιτισμικότητα.

¹⁵ Πολυπολιτισμικότητα ή πλουραλισμός; άρθρο της: Καραμάνου, Άννα, 20 Απρ 2016, διαθέσιμο σε <https://ekyklos.gr/sb/202-polypolitismikotita-i-plouralismos.html>

¹⁶ Οπ. Καραμάνου και επίσης

Δημήτρης Δημητράκος, *Αλήθεια και ανοιχτή κοινωνία*, στο *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας* Τόμ. 2 (1999) Τόμ. 2-3 (1999): Πολυπολιτισμικότητα, διαθέσιμο στο https://www.researchgate.net/publication/283786858_Aletheia_kai_anoichte_koinonia

Εκεί εισαγωγικά αναφέρεται ότι «Σήμερα η ιδέα της ανοιχτής κοινωνίας ξαναβρίσκεται στο προσκήνιο. Όπως, λίγο ως πολύ, όλοι γνωρίζουν, η ανοιχτή κοινωνία συνδέεται με τους δημοκρατικούς θεσμούς, τα δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτη, και τον σύγχρονο πολιτισμό. Με την πτώση των ολοκληρωτικών καθεστώτων στην Ανατολική Ευρώπη, η ανοιχτή κοινωνία έχει γίνει το μόνιμο πολιτικό και πολιτιστικό ζητούμενο κάθε κοινωνίας που επιζητεί να εισέλθει στο χώρο της **νεωτερικότητας**. Αν σημαίνει κάτι αυτός ο όρος, δεν είναι άλλο από αυτό με το οποίο έχουμε συνδέσει τις ελευθερίες και τα δικαιώματά μας και γενικώτερα, όλα τα πολιτικά και πολιτιστικά κεκτημένα του δυτικού πολιτισμού σήμερα, χωρίς, βέβαια, να ξεχνάμε τα αρνητικά συνακόλουθά του: τις ανεπιθύμητες συνέπειες της εκβιομηχάνισης και της τεχνολογικής ανάπτυξης που είναι η περιβαλλοντική καταστροφή, η ερήμωση της υπαίθρου, το αίσθημα αλλοτρίωσης και γενικώτερα της απώλειας της θαλπωρής που προσέφερε ο 'μαγεμένος' κόσμος του μύθου και της κλειστής κοινότητας. Μ'άλλα λόγια, αυτό που ο Max Weber ονόμασε απομάγευση (Entzauberung) και που συνδέεται με τον σύγχρονο πολιτισμό σηματοδοτεί την έλευση και την παγίωση της νεωτερικότητας, η οποία μπορεί να θεωρηθεί ως το πολιτιστικό υπόβαθρο της ανοιχτής

Ο θρησκευτικός φονταμενταλισμός αναφέρεται¹⁷ ιστορικά στον χριστιανικό, τον μουσουλμανικό/ισλαμικό και στον ιουδαϊκό, ωστόσο στη δεκαετία του 1980 σημασία της έννοιας διευρύνθηκε. Ο φονταμενταλισμός πλέον αναφέρεται σε κάθε θρησκευτικό ή ιδεολογικό φανατισμό, ενώ συνώνυμες έννοιες αποτελούν η μισαλλοδοξία και ο φανατισμός¹⁸. Η λέξη «φονταμενταλισμός» είναι ελληνική μεταγραφή του αγγλικού όρου fundamentalism (από το λατινικό fundamentum: θεμέλιο) που αποδίδεται ως «θεμελιωτισμός» ή «θεμελιοκρατία», σημαίνοντας την επιστροφή στα «θεμέλια» μιας παράδοσης του παρελθόντος, την εμμονή στα «θεμελιώδη» άρθρα πίστης και τη μαχητική προάσπιση των «θεμελιακών» στοιχείων κάποιας θρησκευτικής κληρονομιάς. Φονταμενταλισμός είναι ο μαχητικός θρησκευτικός συντηρητισμός. Τρία χαρακτηριστικά στοιχεία συνθέτουν τον φονταμενταλισμό: η συντηρητικότητα, η θρησκευτικότητα και η μαχητικότητα¹⁹. Ο μουσουλμανικός φονταμενταλισμός, επομένως, στρέφεται κατά της εισβολής του δυτικού στοιχείου στον τρόπο σκέψης και ζωής.

Η θεωρητική βάση του θρησκευτικού φονταμενταλισμού βρίσκει τα ερείσματά της, μεταξύ άλλων, στη «σύγκρουση των πολιτισμών», ένα δημιούργημα που εμφανίζει τη Δύση, ειδικά μετά τον Ψυχρό Πόλεμο, εναντίον όλων των υπολοίπων πολιτισμών, σύμφωνα με τη Θεωρία του S. Huntington²⁰. Ως πολιτικός φονταμενταλισμός μπορεί να θεωρηθεί η ακραία εφαρμογή συγκεκριμένων ιδεών και η αποστροφή κάθε νεωτερικότητας.

κοινωνίας». Στο άρθρο σκιαγραφείται η αντιπαραβολή της κλειστής «ασφαλούς» κοινωνίας με την ανοιχτή κοινωνία και πως τομείς όπως η παιδεία διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο.

¹⁷ Οι τρεις κατηγορίες όπως παρουσιάζονται στο:

<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A6%CE%BF%CE%BD%CF%84%CE%B1%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CF%84%CE%B1%CE%BB%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82>

¹⁸ Φονταμενταλισμός, άρθρο του Liberal δημοσιευμένο στις 23/6/2016 και διαθέσιμο στο <https://www.liberal.gr/news/fontamentalismos/59748>

¹⁹ Μάριος Μπέγζος, άρθρο στο ΒΗΜΑ υπό τον τίτλο «Η ανατομία του φονταμενταλισμού» δημοσιευμένο στις 24/11/2008 και ηλεκτρονικά διαθέσιμο στο: <https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/i-anatomia-toy-fontamentalismoy/>

²⁰The Clash of Civilizations And the remaking of World Order, Samuel Huntington, 1997, Διαθέσιμο απόσπασμα σε <https://www.stetson.edu/artsci/political-science/media/clash.pdf>

Σύμφωνα με τον Fucuyama²¹, ο μουσουλμανικός φονταμεταλισμός, στην θεωρητική του βάση, ενέχει και μία απαίτηση σεβασμού προς την ισλαμική θρησκεία, ειδικά με το δεδομένο ότι πολλοί μουσουλμάνοι δεύτερης και τρίτης γενιάς αναγκάζονται να απομακρύνονται με τις παραδοσιακές θρησκευτικές παραδόσεις των παππούδων και των πατέρων τους ούτως ώστε να επιτύχουν την αφομοίωση από την τοπική πολιτεία. Στην ερώτηση μάλιστα αν ο μουσουλμανισμός αποτελεί ένα είδος εθνικισμού, ο Fucuyama απαντά ότι «*θρησκεία και εθνικισμός αποτελούν διαφορετικές φόρμες της σύγχρονης ταυτότητας που χρησιμοποιείται από τους επαγγελματίες πολιτικούς ώστε να κερδίσουν την εξουσία. Αυτό είναι ένας τρόπος να επιτύχεις να σε ακολουθήσουν περισσότεροι άνθρωποι. Η ταυτότητα καθοδηγεί σε μεγάλο βαθμό την σύγχρονη πολιτική*»²².

Επιπρόσθετα, ο θρησκευτικός φονταμεταλισμός²³ και οι σαφείς πλέον πολιτικές εκφράσεις του, όπως για παράδειγμα το έντονο φαινόμενο του πολιτικού Ισλάμ, κατέρριψε την αισιόδοξη θέση της εκκοσμίκευσης περί ενός πολιτικού εξορθολογισμού των νεοτερικών ανθρώπινων σχέσεων και συμπεριφορών. Ιδίως, η εμφάνιση του ριζοσπαστικού φονταμεταλισμού στην «καρδιά» της διεθνούς πολιτικής μετά το 1970, δεν σηματοδότησε απλώς την επιστροφή της θρησκείας στη δημόσια σφαίρα, αλλά κυρίως την επιστημονική αναγκαιότητα να διερευνηθεί εκ νέου ο ρόλος της θρησκευτικής εμπειρίας και δη της βεμπεριανής κοινότητας των πιστών στη διαμόρφωση των σύγχρονων διακρατικών και διεθνών σχέσεων. Από αυτήν την οπτική γωνία, κατά συνέπεια, η θρησκεία συνιστά σήμερα ένα από τα πλέον σημαντικά και ανθηρά γνωστικά και εμπειρικά πεδία ανάπτυξης τόσο της Πολιτικής Επιστήμης όσο και των Διεθνών Σχέσεων. Σύμφωνα με τον Andrew

²¹Mathilde Fasting, *After the End of History: Conversations with Francis Fukuyama*, και ειδικά σελίδα 161

https://books.google.gr/books?id=x48kEAAQBAJ&pg=PA194&lpg=PA194&dq=%22Liberal+Democracy+as+a+Global+Phenomenon,%22+Political+Science,+December+1991.&source=bl&ots=fNUQeyBz3N&sig=ACfU3U3uHdgsW2NgU-ZIZQYHFyK0yPS18g&hl=el&sa=X&ved=2ahUKewj4h5uV6O32AhWM_aQKHdePAKQQ6AF6BAgVEAM#v=onepage&q=%22Liberal%20Democracy%20as%20a%20Global%20Phenomenon%2C%22%20Political%20Science%2C%20December%201991.&f=false

²² Ο.π. σελ. 159

²³ Σπύρος Μακρής, *Θρησκεία και Διεθνής Πολιτική*, σελ. 177, διαθέσιμο σε: https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/4421/2/02_chapter_8.pdf

Heywood, η αναζωπύρωση του φονταμενταλισμού, ως ένα πρόγραμμα ηθικής και πολιτικής αναγέννησης της κοινωνίας, με κύριο άξονα μία θρησκευτική καθαρότητα που εδράζεται στην πίστη της κοινοτικής ζωής, είτε αναφερόμαστε στην προτεσταντική, είτε στην εβραϊκή, είτε στην ισλαμική εκδοχή του, είναι αν μη τι άλλο ένα εναλλακτικό σχέδιο μαχητικής απόρριψης της νεωτερικότητας στην εκκοσμικευμένη διάστασή της.

Στην καρδιά του ισλαμικού φονταμενταλισμού²⁴, επομένως, βρίσκεται το στοιχείο της εκκοσμίκευσης και της άρνησης εισβολής της δυτικής παράδοσης αλλά και ηθικής, όπως επίσης και οτιδήποτε ξένου προς το ισλάμ. Η ενδυνάμωση της ισλαμικής παράδοσης, θρησκευτικής και πολιτισμικής, αποτελεί πρωταρχικό μέλημα. Το κυριότερο και βιαιότερο όπλο επιβολής του αποτελεί ο ιερός πόλεμος («Τζιχάντ») με στόχο την υπεράσπιση, προστασία αλλά και διάδοση της ισλαμικής παράδοσης και κυριαρχίας. Για παράδειγμα, μία ακραία ισλαμική φονταμενταλιστική οργάνωση αποτελούν οι Αδελφοί Μουσουλμάνοι ενώ ένας από τους κυριότερους εκπροσώπους του ισλαμικού φονταμενταλισμού του 20ού αιώνα ήταν ο Ιρανός Αγιατολάχ Χομείνι²⁵.

Στον αντίποδα, ο όρος «ισλαμοφοβία» έχει χαρακτηριστεί ως ένα ακαθόριστο²⁶ κριτήριο που ενέχει περισσότερο την έννοια της διάκρισης, άμυνας ή

²⁴ Ο όρος «Πολιτικό Ισλάμ» χρησιμοποιείται επίσης για να δηλώσει ένα μεγάλο αριθμό προσώπων και οργανώσεων που είναι αφοσιωμένοι στη μεταλλαγή του κράτους και της κοινωνίας ώστε να γίνουν «ισλαμικά», διαθέσιμο στο: <https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/political-islam> πρβλ. επίσης τον ορισμό διαθέσιμο στο: <https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780195390155/obo-9780195390155-0063.xml>

²⁵

<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A1%CE%BF%CF%85%CF%87%CE%BF%CE%BB%CE%AC%CF%87%CE%A7%CE%BF%CE%BC%CE%B5%CF%8A%CE%BD%CE%AF>

²⁶ Κοινοβουλευτικές ερωτήσεις στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 23 Ιανουαρίου 2007, E-0115/07 ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΩΤΗΣΗ E-0115/07 υποβολή: Frank Vanhecke (ITS)

προς την Επιτροπή «...Πρόσφατα, το Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο των Φαινομένων Ρατσισμού και Ξενοφοβίας δημοσίευσε έκθεση με τίτλο «Οι Μουσουλμάνοι στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Διακρίσεις και Ισλαμοφοβία». Το Παρατηρητήριο, όπως αναφέρεται, από τη μία σημειώνει ότι οι μουσουλμάνοι είναι θύματα διακρίσεων και «ισλαμοφοβίας» στην Ευρώπη, αλλά σε από την άλλη, σε κανένα σημείο της έκθεσης δεν ορίζει τον όρο ισλαμοφοβία.

του φόβου προς το ισλάμ. Σύμφωνα με την πιο πρόσφατη έκθεση του μουσουλμανικού Συμβουλίου της Βρετανίας²⁷ με την οποία αναφέρεται ως επικρατέστερος ορισμός, η ισλαμοφοβία έχει τις ρίζες της στον ρατσισμό και είναι ένα είδος ρατσισμού που στοχεύει εκφάνσεις του Μουσουλμανισμού ή του αντιληπτού μουσουλμανισμού. Η ισλαμοφοβία εκδηλώνεται με τον ίδιο τρόπο όπως άλλες μορφές ρατσισμού, για παράδειγμα μέσω κοινωνικών στάσεων και ενίσχυσης φυλετικών στερεοτύπων, προκαταλήψεων και μίσους· μέσω λεκτικής και σωματικής κακοποίησης ή βίας· μέσω διακρίσεων, για παράδειγμα στον εργασιακό χώρο· και το πιο σημαντικό, δομικά μέσα σε θεσμούς όπως η πολιτική, τα μέσα ενημέρωσης, η απασχόληση και η ποινική δικαιοσύνη. Στοχεύει σε εκφράσεις μουσουλμανικής ταυτότητας, συμπεριλαμβανομένων των μουσουλμάνων, όσων θεωρούνται ότι είναι μουσουλμάνοι και των μουσουλμανικών ιδρυμάτων (π.χ. σχολεία, νεκροταφεία, τζαμιά). Ωστόσο, η χρήση του ως όρου προτιμάται γιατί καλύπτει τόσο θεσμικές όσο και ατομικές πράξεις προκατάληψης κατά Μουσουλμάνων. Γενικότερα, ο ρατσισμός κατά μουσουλμάνων μπορεί να εντοπιστεί σε συστημικό, θεσμικό, διαπροσωπικό και εσωτερικό (πχ. σκέψεις ή συναισθήματα). Η εν λόγω έννοια, επομένως, έχει ευρύτερο περιεχόμενο συγκριτικά με το περιεχόμενο της έννοιας του ρατσιστικού εγκλήματος ή της ρατσιστικής συμπεριφοράς γιατί μπορεί να έχει ως φορέα ακόμα και το ίδιο το κράτος αλλά και ενδιάθετες σκέψεις μεταξύ υποκειμένων που ωστόσο

Ο ρατσισμός και η ξενοφοβία απαγορεύονται ήδη, αλλά η διατύπωση οξείας κριτικής για κάποια θρησκεία αποτελεί δικαίωμα. Το Ισλάμ και ο αραβικός κόσμος πασχίζουν να αναγνωριστούν σε διεθνές επίπεδο το αδίκημα της «ισλαμοφοβίας», προκειμένου να φιμώσουν τις κριτικές κατά του Ισλάμ. Συνεπώς, **η χρήση αυτού του όρου συνιστά μείζονα πολιτική πράξη**», διαθέσιμο σε: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-6-2007-0115_EL.html?redirect και η απάντηση στο https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-6-2007-0115-ASW_EL.html, με την οποία το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο επισημαίνει την επανάληψη της ορολογίας λόγω της χρήσης της από προγενέστερη έκθεση του Συμβουλίου της Ευρώπης, τονίζοντας ότι σθεναρά και διαχρονικά το Ευρωκοινοβούλιο τίθεται εναντίον οποιασδήποτε μορφής ρατσισμού, ξενοφοβίας και αντισημιτισμού με βάση τις αρχές και τις αξίες της.

²⁷Muslim Council of Britain, March 202, σελ. 4, διαθέσιμο σε:

https://mcb.org.uk/wp-content/uploads/2021/03/FULL-SPREAD-IslamophobiaReport_020321_compressed.pdf

δεν αποτελεί έγκλημα²⁸. Δηλαδή, όπως γίνεται εδώ αντιληπτό, ως ισλαμοφοβία πρακτικά μπορεί να αντιμετωπίζεται οποιαδήποτε στάση ενέχει διάκριση που πηγάζει από τη θρησκευτική πίστη κάποιου στο ισλάμ.

Πριν την διατύπωση των συμπερασμάτων, είναι σημαντικό εδώ να διευκρινιστούν σημαντικοί όροι όπως Ισλάμ, Ισλαμισμός και Ισλαμικό κράτος. Το Ισλάμ είναι μία μονοθεϊστική θρησκεία η οποία διαμορφώθηκε στις αρχές του 7^{ου} αιώνα και με βάση το κήρυγμα και τη δράση του Προφήτη Μωάμεθ (Μουχάμαντ)²⁹. Ο όρος Ισλάμ σημαίνει «*απόλυτη υποταγή και πειθαρχία στις διαταγές και απαγορεύσεις του εντολέα, με ειρηνικό τρόπο και χωρίς καμιά αντίρρηση*»³⁰. Εντολέας είναι ο Αλλάχ, ο Θεός. Η χρήση του όρου αναφέρεται σε έναν αριθμό από θρησκευτικά πιστεύω και τυπικά που ονομάζονται ισλαμικός νόμος, ισλαμική σαρία, που είναι ουσιαστικά η οδός της ζωής στην οποία οφείλουν να πορεύονται οι μουσουλμάνοι σύμφωνα με την ισλαμική πίστη.

Από την άλλη, ο όρος «ισλαμιστικός» αναφέρεται στην μετατροπή του Ισλάμ, υπό την θρησκευτική του υπόσταση, στην πολιτικοϊδεολογική του υπόσταση, όπου πολιτικές πράξεις και ιδεολογίες γίνονται στο όνομα του Ισλάμ.

²⁸ «Τα εγκλήματα μίσους αποτελούν ποινικά αδικήματα, των οποίων τα κίνητρα είναι απόρροια προκαταλήψεων για συγκεκριμένες ομάδες ή άτομα.. Όλα τα εγκλήματα μίσους έχουν δύο διακριτά χαρακτηριστικά: (1) είναι πράξεις που συνιστούν αξιόποινο αδίκημα και (2) κατά την τέλεση του εγκλήματος ο δράστης ενεργεί βάσει προκατάληψης ή αρνητικής προδιάθεσης. Σημαντική είναι η διάκριση μεταξύ των περιστατικών μίσους και των εγκλημάτων μίσους. Τα εγκλήματα μίσους αποτελούν ποινικά αδικήματα τα οποία διαπράχθηκαν με κίνητρο την προκατάληψη²⁰. Τούτο σημαίνει πως ο δράστης επέλεξε το θύμα ή τον στόχο της επίθεσής του λόγω ενός ή περισσότερων συγκεκριμένων χαρακτηριστικών — όπως η συγκεκριμένη θρησκείας, πίστη, «φυλή», σεξουαλικός προσανατολισμός, ή αναπηρία τους ή λόγω του συσχετισμού τους με αυτά τα χαρακτηριστικά. Τα περιστατικά μίσους, αν και διαπράττονται λόγω συγκεκριμένου χαρακτηριστικού, είτε δεν φτάνουν σε επίπεδο εγκληματικής συμπεριφοράς ή δεν καταγγέλλονται ως εγκλήματα. Η αντιμουσουλμανική προκατάληψη είναι ένα από τα κίνητρα αρνητικής προδιάθεσης που μετατρέπει ένα έγκλημα (λ.χ. ένα ποινικό αδίκημα σύμφωνα με το ποινικό δίκαιο) σε έγκλημα μίσους». Σελ. 9, στο «Η κατανόηση των αντιμουσουλμανικών εγκλημάτων μίσους και η αντιμετώπιση των αναγκών ασφαλείας των μουσουλμανικών κοινοτήτων» Πρακτικός Οδηγός, έκδοση του Γραφείου για τους Δημοκρατικούς Θεσμούς και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (ODIHR) του ΟΑΣΕ, 2021, διαθέσιμο ηλεκτρονικά στο: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/6/506624.pdf>

²⁹ Λήμμα ισλάμ διαθέσιμο στο: <https://el.wikipedia.org/wiki/Ισλάμ>

³⁰ Αμπούλ-αλα Αλμαουντούτι, Οι Αρχές του Ισλάμ, Αθήνα 1993, σελ. 16, ηλεκτρονικά διαθέσιμο στο: https://www.askislampedia.com/documents/10157/216456/el_mabadea_islam.pdf

Ειρήσθω εν παρόδω, το αυτοαποκαλούμενο Ισλαμικό Κράτος, γνωστό και με τα αρχικά (ISIS³¹) ή και με την προγενέστερη ονομασία Ισλαμικό Κράτος του Ιράκ και του Λεβάντε (ή και Νταές) είναι μια ενεργή τζιχαντιστική τρομοκρατική οργάνωση που διακυβέρνησε περιοχές του σημερινού Ιράκ και της Συρίας. Επομένως, δεν θα πρέπει να συγχέεται με την ορολογία που σχετίζεται με το Ισλαμ ή τον Ισλαμισμό.

Παράλληλα, και εν σχέσει με τον ισλαμισμό, στη ρίζα του βρίσκεται μια αντίδραση στη δυτική ισχύ. Στις απαρχές του εμφανίζεται ως ο διμέτωπος αγώνας των μουσουλμάνων, που εμπεριέχει μια εσωτερική μάχη για την αναζωογόνηση της πίστης και μια εξωτερική για την εκδίωξη των ξένων από τα μουσουλμανικά εδάφη. Ως έννοια εμφανίστηκε στα μέσα του 19ου αιώνα, αφότου κατέρρευσε η οθωμανική αυτοκρατορία και αφού άρχισαν να γεννώνται τα ισλαμιστικά κινήματα.

Ο Ισλαμισμός ως όρος είναι επίσης γνωστός ως Πολιτικό Ισλάμ, και αποτελεί ένα σύνολο ιδεολογιών που πρεσβεύουν ότι «το Ισλάμ πρέπει να καθοδηγεί την κοινωνική και πολιτική καθώς και την προσωπική ζωή»³². Ο Ισλαμισμός είναι τελικά έννοια αμφιλεγόμενη όχι μόνο γιατί προσδίδει πολιτική χροιά στο Ισλάμ, αλλά επιπλέον επειδή οι περισσότεροι ακραίοι εκπρόσωποί του πιστεύουν ότι οι Ισλαμικές πεποιθήσεις τους είναι ανώτερες από εκείνες των υπολοίπων και ότι η αντίθετη ιδέα, ότι το Ισλάμ είναι ή θα έπρεπε να είναι απολίτικο, αποτελεί πλάνη. Ο «ισλαμισμός»³³, εν τέλει, δεν έχει έναν συγκεκριμένο ορισμό και κοινά αποδεκτό από όλους, αφού

³¹«Στις 29 Ιουνίου 2014, το ISIS άλλαξε το όνομά του σε Ισλαμικό Κράτος και κήρυξε μονομερώς την ίδρυση χαλιφάτου, γνωστό στον δημόσιο λόγο ως Ισλαμικό Κράτος, σε μια έκταση που περιέχει περιοχές της Συρίας και του Ιράκ, με πρωτεύουσα την Ράκκα». Διαθέσιμο στο: https://el.wikipedia.org/wiki/Ισλαμικό_Κράτος

³² Λήμμα ισλαμισμός διαθέσιμο στο: <https://el.wikipedia.org/wiki/Ισλαμισμός>

³³ «Το «παράδοξο» του ισλαμισμού είναι ότι ενώ συνεπήρε τις μάζες, δεν κατάφερε να κατακτήσει την εξουσία. Αποδείχθηκε πιο αποτελεσματικός ως όχημα διαμαρτυρίας παρά ως όχημα διακυβέρνησης. Ομάδες όπως η Αλ Κάιντα χρησιμοποιούν αποτελεσματικά το ίντερνετ για να πουν στους μουσουλμάνους ότι ταπεινώνονται, ότι οι ομόθρησκοί τους βρίσκονται συνέχεια στην πλευρά του ηττημένου. Από αυτό πηγάζει η ιδέα ότι η ούμμα, η παγκόσμια κοινότητα πιστών, τελεί υπό πολιορκία και κάθε ικανός μουσουλμάνος έχει καθήκον να την υπερασπιστεί. Με αυτή τη λογική η επιθετική βία της Δύσης πρέπει να απαντηθεί με την αμυντική βία του μουτζαχίντ, του ιερού πολεμιστή. Η τζιχάντ δεν είναι μόνο δίκαιη, είναι και ένας τρόπος να ξεπλυθεί η ταπείνωση. Η ιδέα που διατύπωσε πρόσφατα ο Φαρίντ Ζακάρια στο περιοδικό «Νιούζγουικ», ότι η Αλ Κάιντα έχει χάσει την ιδεολογική μάχη, φαίνεται ευσεβής πόθος». Άρθρο της εφημερίδας «η Καθημερινή», διαθέσιμο στο: <https://www.kathimerini.gr/opinion/719190/islamismos-aytos-o-agnostos/>

μπορεί να συνδέεται με ιδεολογία, με μέθοδο πολιτικής ή την πολιτικοποίηση ή και την θρησκευτική χειραγώγηση στην πολιτική.

Από όσα προαναφέρθηκαν, είναι σαφής η συνθετότητα του ζητήματος της ισλαμοφοβίας αλλά και της χρησιμοποιούμενης ορολογίας. Οι προεκτάσεις του φαινομένου μπορεί να είναι νομικές αλλά και κοινωνιολογικές, πολιτικές, θρησκευτικές, ο ρόλος του δράστη και του θύματος δεν είναι πάντα σαφής όπως και τα όρια της ατομικής ελευθερίας και της κρατικής προστασίας ή παρέμβασης. Οι ενισχυτικοί παράγοντες της ισλαμοφοβίας μπορεί ενδεικτικά να είναι ο ίδιος ο ισλαμικός εξτρεμισμός από την φύση του, οι τρομοκρατικές ενέργειες, οι πόλεμοι, οι μετακινούμενοι προσφυγικοί και μεταναστευτικοί πληθυσμοί, η ενίσχυση του εθνικισμού και της ακροδεξιάς, διαζευκτικά ή σωρευτικά.

Η Γαλλία, η Ελλάδα αλλά και όλος ο δυτικός κόσμος καλούνται να περιφρουρήσουν δικαιώματα και να επιβάλουν υποχρεώσεις σε ένα κόσμο που αλλάζει μέρα με τη μέρα. Μιας μορφής ισλαμοφοβία θα μπορούσε να είναι και η αδικαιολόγητη και καθολική απαγόρευση σε μία γυναίκα να φοράει ισλαμική μαντίλα, ζήτημα που διερευνηθεί σε μεγαλύτερη λεπτομέρεια παρακάτω³⁴. Άλλωστε, στα επιχειρήματα δικαιολόγησης της απαγόρευσης της ισλαμικής μαντίλας που έχουν υποστηριχθεί³⁵ ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου είναι και το γεγονός ότι η κοινή γνώμη (:συγκεκριμένα η πλειοψηφία του γαλλικού πληθυσμού) «σοκάρεται» στη θέα μίας μαντίλα που καλύπτει όλο το πρόσωπο. Οι λόγοι που μπορεί η γαλλική κοινωνία να συγκλονίζεται δεν συνδέεται πιθανότατα με την ίδια τη μαντίλα υπό τη θεώρησή της ως ενδυματολογικής της επιλογής αλλά με την (δικαιολογημένη ή αδικαιολόγητη) σύνδεση ενός ισλαμικού συμβόλου με τον ισλαμικό φονταμενταλισμό και τον «ιερό πόλεμο» ορισμένων ακραίων τρομοκρατών πιστών.

³⁴ Ενότητα 2, Κεφάλαιο 2β παρούσας

³⁵ Οπ. Και ειδικότερα απόφαση ΕΔΔΑ S.A.S. κατά Γαλλίας

γ) Η νομοθεσία για την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας σε υπερεθνικό επίπεδο

Η προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας στην Ελλάδα, διασφαλίζεται, επίσης με τη συμμετοχή τόσο της Ελλάδας όσο και της Γαλλίας σε διεθνείς συνθήκες ως μέλη της διεθνούς κοινότητας. Οι υπερεθνικές πηγές δικαίου διασφαλίζουν (και) την θρησκευτική ελευθερία είναι η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (άρθρα 2,18), η Διακήρυξη του ΟΗΕ για την εξάλειψη της θρησκευτικής μισαλλοδοξίας του 1981, η Διακήρυξη των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου του 1989 (άρθρα 3,4,5,16) και ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ε.Ε. που θεσπίστηκε το 2000 στη Σύνοδο της Νίκαιας και απέκτησε νομικό κύρος ίσο με αυτό των Συνθηκών το 2009, με τη θέση σε εφαρμογή της Συνθήκης της Λισαβόνας. Προφανώς, η θρησκευτική ελευθερία προστατεύεται και από την ΕΣΔΑ, έχουσα ως κυρίαρχο σκοπό την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου.

Ειδικότερα, ο Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών, όπως αυτός υπογράφηκε το 1945³⁶ ήδη από το πρώτο άρθρο που αφορά στους σκοπούς του ως Διεθνούς Οργανισμού, διευκρινίζει ότι (τα ΗΕ) «3. *«Να επιτυχαίνουν διεθνή συνεργασία για την επίλυση διεθνών προβλημάτων οικονομικής, κοινωνικής, πολιτιστικής και ανθρωπιστικής φύσεως, και για την ανάπτυξη και ενθάρρυνση του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών για όλους, χωρίς διάκριση φυλής, φύλου, γλώσσας ή θρησκείας, και...»*. Η τελευταία αυτή μάλιστα, διατύπωση της μη διάκρισης φυλής, φύλου, γλώσσας ή θρησκείας υπάρχει και επαναλαμβάνεται σε ακόμα τρία σημεία (α.13 παρ. β, α. 55 παρ. γ' και 76 παρ. γ' του Χάρτη ΟΗΕ), γεγονός που αναδεικνύει τη σπουδαιότητα της αρχής της μη διάκρισης λόγω θρησκείας.

Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης³⁷ στο Άρθρο 10 που τιτλοφορείται «*Ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας*», στην πρώτη παράγραφο προβλέπει ότι: «1. *Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Το δικαίωμα αυτό συνεπάγεται την ελευθερία μεταβολής θρησκειώματος ή πεποιθήσεων καθώς και την ελευθερία εκδήλωσης του θρησκειώματος ή των πεποιθήσεών του, ατομικά ή συλλογικά, δημοσία ή κατ' ιδίαν, με τη λατρεία, την εκπαίδευση, την άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων και τις τελετές*». Από τη γραμματική ερμηνεία του άρθρου, δηλαδή, ο ευρωπαίος νομοθέτης με ένα νομικά δεσμευτικό κείμενο για τα ευρωπαϊκά όργανα και για τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αποτυπώνει το δικαίωμα κάθε προσώπου στην ελευθερία θρησκείας αλλά και στην ελευθερία μεταβολής του θρησκειώματος ή των πεποιθήσεών του. Δίνει, επομένως, μία ελευθερία θρησκείας που δεν εξαντλείται σε ένα θρήσκευμα αλλά διευρύνεται και στο όποιο θρήσκευμα αυτό επιλέξει.

Το άρθρο 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ)³⁸, που τιτλοφορείται «*Ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας*» προβλέπει ότι «1. *Παν πρόσωπον δικαιούται εις την ελευθερίαν σκέψεως, συνειδήσεως και*

³⁶ Επίσημος ιστότοπος των Ηνωμένων Εθνών, διαθέσιμο στο: <https://unric.org/el/%CF%87%CE%B1%CF%81%CF%84%CE%B7%CF%83-%CE%BF%CE%B7%CE%B5/>

³⁷ Διαθέσιμος στο https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_el.pdf

³⁸ Διαθέσιμο στο: https://www.echr.coe.int/documents/convention_ell.pdf

θρησκείας, το δικαίωμα τούτο επάγεται την ελευθερίαν αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων, ως και την ελευθερίαν εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων μεμονωμένως, ή συλλογικώς δημοσία ή κατ' ιδίαν, δια της λατρείας, της παιδείας, και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών.² Η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν επιτρέπεται να αποτελέση αντικείμενον ετέρων περιορισμών πέραν των προβλεπομένων υπό του νόμου και αποτελούντων αναγκαία μέτρα, εν δημοκρατική κοινωνία δια την δημοσίαν ασφάλειαν, την προάσπισιν της δημοσίας τάξεως, υγείας και ηθικής, ή την προάσπισιν των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων». Σε μία σύντομη ανάλυση, παρατηρείται³⁹ ότι ο ορισμός της θρησκευτικής ελευθερίας είναι αρκετά ευρύς, καθώς είναι αδύνατο να αποτυπωθούν όλες οι θρησκείες, μεγαλύτερες και μικρότερες, νέες και παλαιότερες, θειϊστικές και αθειϊστικές.

Ενώ το άρθρο 9 της Σύμβασης αφορά τη θρησκευτική ελευθερία ειδικότερα, η προστασία που παρέχει αυτή η διάταξη είναι πολύ ευρύτερη⁴⁰ και ισχύει για όλες τις προσωπικές, πολιτικές, φιλοσοφικές, ηθικές και, φυσικά, τις θρησκευτικές πεποιθήσεις. Επεκτείνεται σε ιδέες, φιλοσοφικές πεποιθήσεις όλων των ειδών, με τη ρητή αναφορά των θρησκευτικών πεποιθήσεων ενός ατόμου και τον δικό τους τρόπο αντίληψης της προσωπικής και κοινωνικής τους ζωής. Για παράδειγμα, ως φιλοσοφία ο πασιφισμός εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 9 της Σύμβαση, αφού η στάση ενός ειρηνιστή μπορεί να θεωρηθεί ως «πιστεύω». Ο όρος «θρησκεία», σύμφωνα με τη διάταξη αυτή, πρέπει να ερμηνεύεται μη περιοριστικά, και επίσης, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν μπορούν να περιοριστούν στις «κυριότερες» θρησκείες. Η αρνητική όψη άλλωστε του α. 9 της ΕΣΔΑ περιλαμβάνει και το αρνητικό δικαίωμα στην θρησκευτική ελευθερία, δηλαδή ειδικότερα στο δικαίωμα του καθενός να μην ασπάζεται καμία θρησκεία, καθώς και την ελευθερία να μην την

³⁹ European Court of Human Rights, Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights Freedom of thought, conscience and religion Updated on 31 August 2021, https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_9_ENG.pdf

⁴⁰ RESEARCH DIVISION/DIVISION DE LA RECHERCHE, Overview of the Court's case-law on freedom of religion, ECHR 2013, σελ. 6 https://www.echr.coe.int/documents/research_report_religion_eng.pdf

εξασκεί. Ομοίως, η ίδια προστασία παρέχεται και ως προς την εκδήλωση της πίστης ή της μη πίστης.

Μη προστατευόμενη πεποίθηση κατά την έννοια του α. 9 ΕΣΔΑ, ωστόσο, έχει κριθεί η επιθυμία του ενδιαφερομένου να διασκορπιστούν οι στάχτες⁴¹ του μετά θάνατον στο οικόπεδό του, υπό την έννοια ότι η εν λόγω επιθυμία δεν εξέφραζε μία «συνεκτική άποψη επί θεμελιωδών δικαιωμάτων»⁴². Παράλληλα, δεν προστατεύεται κατά το άρθρο 9 ΕΣΔΑ η διανομή αντιπολεμικών φυλλαδίων αλλά ούτε και συνιστά περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας η υποχρεωτική συμμετοχή σε σχολικές παρελάσεις. Ομοίως δεν συνιστά παραβίαση του α. 9 η υποχρεωτική παρουσία στην εργασία σε θρησκευτική αργία ή ενώ ο εργαζόμενος επιθυμεί να συμμετάσχει σε θρησκευτική εκδήλωση. Αντίστοιχα, η μη χορήγηση αναβολής από το δικαστήριο για λόγους θρησκευτικής αργίας άλλης ακολουθούμενης θρησκείας δεν αποτελεί παραβίαση του α. 9.

Για να γίνει περισσότερο κατανοητό το ζήτημα της προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας που προβλέπει το α. 9 της ΕΣΔΑ και πριν αναλυθεί η νομολογία του ΕΔΔΑ και του ΔΕΕ για τις υποθέσεις από τη Γαλλία, θα παρουσιαστεί μία ελληνική. Από τις πιο σημαντικές αποφάσεις που αφορούν την Ελλάδα και που ήχθη ενώπιον του ΕΔΔΑ ήταν η υπόθεση Κοκκινάκης κατά Ελλάδας⁴³⁴⁴. Σε αυτή ο προσφεύγων είχε καταδικαστεί για προσηλυτισμό από το ελληνικό ποινικό

⁴¹ Λίνος-Αλέξανδρος Σισιλιάνος, Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ερμηνεία κατ' άρθρο Δικαιώματα-Παραδεκτό-Δίκαιη Ικανοποίηση- Εκτέλεση, 2^η έκδοση ενημερωμένη και εμπλουτισμένη, Νομική Βιβλιοθήκη 2017, σελ. 438

⁴² Επιτροπή ΕΔΔΑ, Χ. κ. Γερμανίας (απόφαση επί παραδεκτού), 10.3.1981, πρβλ. σε Σισιλιάνο παραπομπή 10 σελ. 438

⁴³ Κοκκινάκης κατά Ελλάδος, αριθμός προσφυγής 14307/88, εκδόθηκε το 1993 https://www.google.com/search?q=%CE%BA%CE%BF%CE%BA%CE%BA%CE%B9%CE%BD%CE%AC%CE%BA%CE%B7%CF%82+%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%AC+%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1%CF%82&rlz=1C1GGRV_enGR807GR807&oq=%CE%BA%CE%BF%CE%BA%CE%BA%CE%B9%CE%BD%CE%AC%CE%BA%CE%B7%CF%82+%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%AC+%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1%CF%82&aqs=chrome..69i57j0i22i30.10784j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8# διαθέσιμη η απόφαση για αποθήκευση σε επίσημη ελληνική μετάφραση

⁴⁴ Παρασκευή Νάσκου- Περράκη, Δικαιώματα του Ανθρώπου, Παγκόσμια και Περιφερειακή Προστασία, Θεωρία –Νομολογία, β' έκδοση, εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα- Θεσσαλονίκη 2019, σελ. 493 επ.

δικαστήριο, καθώς ως μάρτυρας του Ιεχωβά και σε συζήτηση με την γειτόνισσά του αναφέρθηκε σε θέματα που αφορούν τα θρησκευτικά του πιστεύω. Το ΕΔΔΑ αποφάνθηκε υπέρ της παραβίασης του α. 9 ΕΣΔΑ, καθώς η παρεμβολή που υπέστη ο προσφεύγων από το ελληνικό κράτος στην ελευθερία εκδήλωσης των θρησκευτικών του πεποιθήσεων δεν ήταν «αναγκαία σε μία δημοκρατική κοινωνία». Η αιτιολογία του ΕΔΔΑ εδράζεται στην ανεπαρκή αιτιολογία του ελληνικού ποινικού δικαστηρίου, καθόσον αυτό απλά αναπαρήγαγε το κείμενο του σχετικού ελληνικού νόμου και δεν προσδιορίστηκαν τα αθέμιτα μέσα τα οποία μεταχειρίστηκε ο προσφεύγων ούτως ώστε να επηρεάσει την συνομιλήτριά του.

Τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την εν λόγω υπόθεση έχουν πολλαπλές κατευθύνσεις. Με την απόφαση αποτυπώνεται η ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκευτικής ελευθερίας ως θεμέλιοι λίθοι για μία δημοκρατική κοινωνία, ενώ ταυτόχρονα θίγεται και το ζήτημα της προσωπικής συνείδησης, που περιλαμβάνει το δικαίωμα εκδήλωσης της πεποίθησης με λόγια και με πράξεις. Επιπλέον η θρησκευτική ελευθερία έκφρασης μπορεί να λάβει χώρα τόσο ατομικά σε ιδιωτικό χώρο, όσο και συλλογικά σε δημόσιο χώρο. Και τέλος, «το δικαίωμα απόπειρας πειθούς»⁴⁵ εντάσσεται στην έννοια της ελευθερίας της έκφρασης των θρησκευτικών πεποιθήσεων, όπως άλλωστε συμβαίνει και με την παιδεία, χωρίς το οποίο η ελευθερία αλλαγής της θρησκείας ή της πεποίθησης» που ενσωματώνεται στο α. 9^οα παρέμενε πιθανόν κενό γράμμα.

Η παραπάνω σειρά συμπερασμάτων μπορεί να λειτουργήσει ως μία βάση κατανόησης για το ποιο είναι ακριβώς το περιεχόμενο της θρησκευτικής ελευθερίας που έρχεται να προστατεύσει η ΕΣΔΑ και να εφαρμόσει το ΕΔΔΑ, αλλά και το ποιές καταστάσεις καλείται να ρυθμίσει. Ωστόσο, και ενώ εκ πρώτους φαίνεται ξεκάθαρα η τάση για το ποια είναι η αναμενόμενη στάση από τα κράτη μέλη στο σεβασμό των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τελικά το ζήτημα μόνο απλό δεν είναι. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου έχει παράλληλα και το ρόλο του ισορροπιστή μεταξύ εθνικού δικαίου και ευρωπαϊκού, μεταξύ εθνικής κοινωνίας και ευρωπαϊκής, μεταξύ στόχων, προτεραιοτήτων και ιδιομορφιών του συμβαλλόμενου κράτους αλλά και της

⁴⁵ Ο.π. Παρασκευή Νάσκου- Περράκη, σελ. 495

ευρωπαϊκής οικογένειας, με τις δικές τις ιδιομορφίες αλλά και στρατηγικές. Γι' αυτό και στην περίπτωση της Γαλλίας, αφενός η αρχή της laïcité και αφετέρου η εθνική νομοθεσία για το πλέον διαφιλονικούμενο ζήτημα της «ισλαμικής μαντίλας» συνθέτουν ένα πολύπλοκο ζήτημα το οποίο χρήζει περαιτέρω εξέτασης. Στο επόμενο κεφάλαιο θα παρουσιαστούν οι όψεις του φαινομένου όπως αυτό εξελίχθηκε ανά τις δεκαετίες στη Γαλλία, που οδήγησε σε σημαντικές αποφάσεις από το ΔΕΕ και το ΕΔΔΑ που κλήθηκαν να λύσουν ζητήματα που ανέκυψαν στον ιδιωτικό και δημόσιο βίο της Γαλλίας και πολύ περισσότερο στο εκπαιδευτικό σύστημα αλλά και στο εργασιακό περιβάλλον.

Πάντως, με όση ευρύτητα και αν αντιμετωπίζεται η θρησκευτική ελευθερία σε υπερεθνικό επίπεδο και ιδιαίτερα από το άρθρο 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, θα δει κανείς στην τελευταία ενότητα της παρούσας ότι τα δικαστήρια τελικά σε ορισμένες περιπτώσεις έθεσαν όρια και περιορισμούς στη χρήση των ισλαμικών συμβόλων, που ενδεχομένως σε άλλη έννομη τάξη πέραν της γαλλικής να μην το έκαναν, ή και αν το έκαναν θα ήταν σαφώς εντελώς διαφορετική η αιτιολόγησή τους. Ειδικότερα, με την εφαρμογή της παραγράφου 2 του άρθρου 9 ΕΣΔΑ, προβλέπονται ορισμένες προϋποθέσεις ώστε τα συμβαλλόμενα κράτη να έχουν τη δυνατότητα να περιστείλουν θεμιτά⁴⁶ κάποιες ελευθερίες στο κομμάτι της εκδήλωσης της θρησκείας ή των πεποιθήσεων. Οι βασικές, λοιπόν, προϋποθέσεις είναι να προβλέπονται από νόμο, να έχουν ορισμένο σκοπό αλλά και τα μέτρα που λαμβάνονται να κρίνονται αναγκαία. Αυτή είναι και η βάση του συλλογισμού στην αιτιολογία των αποφάσεων, που θα απασχολήσει στην επόμενη ενότητα μέσα από τις δικαστικές αποφάσεις που θα παρουσιαστούν εκεί.

⁴⁶ Οπ. Παρασκευή Νάσκου- Περράκη, σελ. 498 επ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΟ ΓΑΛΛΙΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ: ΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΙΣΛΑΜΟΦΟΒΙΑΣ

α) Η ισλαμοφοβία στη Γαλλία και η γαλλική νομοθεσία

Η Γαλλία και λόγω του αποικιοκρατικού της παρελθόντος⁴⁷ αποτελείται κατά μεγάλο ποσοστό από πολυπολιτισμικό πληθυσμό, με πολίτες τρίτων χωρών στην

⁴⁷ Ενδεικτικά, για τον πόλεμο Γαλλίας-Αλγερίας αφιέρωμα του France24. Ως πόλεμος, αναγνωρίστηκε το 1999, ενώ τελείωσε το 1962. Η Αλγερία ήταν γαλλική αποικία για το χρονικό διάστημα των 132 ετών.

Sixty years on, Algerian and French nationals share stories of the Algerian War, 16/3/2022, διαθέσιμο σε:

<https://www.france24.com/en/africa/20220316-sixty-years-on-algerian-and-french-nationals-share-stories-of-the-algerian-war> και “A war without a name: France's controversial colonial past in Algeria», 5/2/2022 <https://www.france24.com/en/tv-shows/france-in-focus/20220205-a-war-without-a-name-france-s-controversial-colonial-past-in-algeria>

πλειοψηφία τους καταγόμενους από την Αλγερία, το Μαρόκο και την Τυνησία⁴⁸. Με ισχυρή την παράδοση της πολιτικής ελευθερίας και του διαχωρισμού εκκλησίας και κράτους, παρόλα αυτά μέχρι και σήμερα μέλη θρησκευτικών οργανώσεων, συμπεριλαμβανομένων και μουσουλμάνων, αποκλείονται από την περιβολή με θρησκευτικά καλύμματα κεφαλής σε δημόσιους χώρους.

Το γαλλικό Σύνταγμα του 1958 αποτελεί ένα κείμενο αρκετά ευσύνοπτο⁴⁹ και αποτελείται από 89 άρθρα, χωρισμένα σε οκτώ κεφάλαια, ενώ στο τέλος του έχουν ενσωματωθεί, λαμβάνοντας συνταγματική ισχύ, η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη του 1789, το Προοίμιο του Συντάγματος του 1946 και ο Χάρτης για το Περιβάλλον του 2004. Ως καταστατικός χάρτης, το γαλλικό Σύνταγμα εκφράζει τις βασικές αρχές οργάνωσης και τη λειτουργίας του γαλλικού πολιτεύματος. Το μνημειώδες τρίπτυχο «ελευθερία – ισότητα – αδελφότητα» (liberté – égalité – fraternité) ξεκινά με τον όρο ελευθερία εμφανίζεται να συνδέεται, μεταξύ άλλων, και με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις.

Από το πρώτο άρθρο του⁵⁰, το γαλλικό Σύνταγμα ορίζει τα χαρακτηριστικά της γαλλικής Δημοκρατίας ως «αδιαίρετης, λαϊκής δημοκρατικής και κοινωνικής» και κατοχυρώνει την ισότητα των πολιτών απέναντι στο νόμο, την ανεξιθρησκεία και το αποκεντρωτικό σύστημα. Παράλληλα, απαγορεύει τις διακρίσεις με βάση την καταγωγή, τη φυλή και τη θρησκεία. Το γαλλικό Σύνταγμα διαπνέεται από το τρίπτυχο ελευθερία, ισότητα, αδελφότητα χωρίς να εξειδικεύει ούτε την

⁴⁸ Σύμφωνα με την απογραφή του 2005, στην Γαλλία κατοικούν σχεδόν τρία εκατομμύρια πολίτες με καταγωγή από κάποια από τις τρεις χώρες του Μαγκρέμπ. Βλ. σχετικά https://en.wikipedia.org/wiki/Islam_in_France

⁴⁹ Σύντομη ανάλυση γαλλικού συντάγματος δημοσιευμένη στο: <http://www.greeklaws.com/pubs/uploads/1322.pdf>

⁵⁰ Article 1er – «La France est une République indivisible, laïque, démocratique et sociale. Elle assure l'égalité devant la loi de tous les citoyens sans distinction d'origine, de race ou de religion. Elle respecte toutes les croyances. Son organisation est décentralisée».

(ελληνική μετάφραση: Η Γαλλία είναι μια αδιαίρετη, κοσμική, δημοκρατική και κοινωνική Δημοκρατία. Εξασφαλίζει την ισότητα ενώπιον του νόμου όλων των πολιτών χωρίς διάκριση καταγωγής, φυλής ή θρησκείας. Σέβεται όλες τις πεποιθήσεις. Η οργάνωσή του είναι αποκεντρωμένη.)

επικρατούσα θρησκεία της Γαλλίας αλλά ούτε και την θρησκευτική ελευθερία σε ξεχωριστό άρθρο⁵¹, όπως συμβαίνει στο αντίστοιχο ελληνικό Σύνταγμα.

Η Γαλλία μάλιστα, σε σχέση με την θρησκευτική εκπαίδευση, αποτελεί «ειδική περίπτωση»⁵² λόγω της εκκοσμικευμένης της κατάστασης. Στο όνομα της θρησκευτικής ουδετερότητας και του κοσμικού κράτους (laïcité), οιαδήποτε στη θρησκεία είχε εξοριστεί από το γαλλικό δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα (με εξαίρεση την Αλσατία και περιοχή Μοζέλα). Από το 2002, η λαϊκότητα/εκκοσμίκευση (laïcité) στη Γαλλία έχει ανοιχθεί στην εισαγωγή γνώσης εντός των συγγενών μαθημάτων⁵³ στο σχολικό πρόγραμμα σχετικά με τη θρησκεία. Αυτό συνέβη και εξαιτίας της παντελούς άγνοιας των Γάλλων μαθητών για τον χριστιανισμό και τα εν γένει θρησκευτικά ζητήματα, βασικά όμως εργαλεία στην διαμορφωθείσα πραγματικότητα στη Γαλλία. Μία τέτοια προσέγγιση, που τοποθετεί τη θρησκεία στον τομέα της ουδέτερης και αντικειμενικής γνώσης, κρίνεται και συμβατή με την αρχή της laïcité και το αίτημα της θρησκευτικής ουδετερότητας.

Ως προς την έννοια της αρχής της laïcité, σημειώνεται ότι αυτή είναι μία αόριστη έννοια, με ασάφεια⁵⁴ ως προς το περιεχόμενό της, που παραπέμπει πάντως στην ευρεία αντίληψη του διαχωρισμού της πολιτικής από τη θρησκευτική σφαίρα. Το πλέον παράδοξο είναι ότι από κανένα κείμενο θετικού δικαίου δεν δίνεται ορισμός, με αποτέλεσμα να αποτελεί περισσότερο πολιτική και λιγότερο νομική έννοια. Η laïcité έχει χαρακτηριστεί, μάλιστα, ως το «εκρηκτικό μίγμα»⁵⁵ με τέσσερα συστατικά, την εναντίωση του βασιλιά στην εκκλησιαστική εξουσία, την αμφισβήτηση της σχέσης εθνικής και θρησκευτικής ταυτότητας, της θεραπείας της

⁵¹ Διαθέσιμο το ισχύον γαλλικό Σύνταγμα στον σύνδεσμο <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/texte-integral-de-la-constitution-du-4-octobre-1958-en-vigueur>

⁵² Σωτήρης Μητραλέξης, ΕΙΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ Καθημερινής/ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΡΑΤΟΥΣ - ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΥΡΙΑΚΗ 11 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2018, σελ. 14 https://s.kathimerini.gr/resources/article-files/kratos_ekklhsia.pdf

⁵³ Όπως ιστορία, γεωγραφία, λογοτεχνία, γλώσσες, βλ. περισσότερα σελ 14 ως άνω

⁵⁴ Γιώργος Καραβοκύρης, Η laïcité σε κρίση, Υπόθεση “foulard islamique” (1989-2004), δημοσιευμένο άρθρο στο περιοδικό Δικαιώματα του Ανθρώπου ΔτΑ Νο 29/2006, 159-202 και ειδικότερα σελ. 163

⁵⁵ Οπ. Καραβοκύρης, σελ 164

θρησιγένειας του θρησκευτικού πλουραλισμού και της κριτικής των Δογμάτων από τον Διαφωτισμό. Ωστόσο, με σημαντικό παράγοντα την πολυπολιτισμικότητα, η έννοια της *laïcité* εξελίχθηκε από την αρχική σημασία που είχε αποκτήσει η έννοια μέχρι την Γαλλική Επανάσταση, με την προστασία της συνείδησης να κερδίζει έδαφος. Μάλιστα, όπως πολύ παραστατικά έχει περιγραφεί⁵⁶, αν κανείς προσπαθούσε να σχηματοποιήσει την συγκεκριμένη έννοια, αυτή τότε θα ήταν μία γυάλινη σφαίρα με ραγισμένο το κέλυφός της, που συμβολίζει την ουδετερότητα, και που στο εσωτερικό της κοχλάζουν τα δικαιώματα της συνείδησης.

Από το 2004 ιδιαίτερα, και παρά την θρησκευτική ουδετερότητα της Γαλλίας, ξεκίνησαν μία τάση σε νομοθετικό επίπεδο⁵⁷ που αποσκοπούσε στον περιορισμό ή την απαγόρευση της χρήση θρησκευτικών συμβόλων. Με πρώτη την απαγόρευση των θρησκευτικών συμβόλων οποιασδήποτε θρησκείας αλλά και της μουσουλμανικής μαντίλας (χιτζάμπ) από τα σχολεία, τέθηκε σε ισχύ η «Εγκύκλιος Chatel»⁵⁸ το 2004⁵⁹. Το συγκεκριμένο αμφιλεγόμενο νομοσχέδιο έχει επικριθεί έντονα τόσο από Μουσουλμάνους, όσο και από Εβραίους και Καθολικούς ηγέτες εντός και εκτός Γαλλίας.

Το 2011, με διάταγμα που εκδόθηκε από τον Γάλλο πρωθυπουργό Φρανσουά Φιγιόν, οι γυναίκες απαγορεύεται να φορούν κάλυμμα κεφαλής (νικάμπ) σε οποιονδήποτε δημόσιο χώρο. Ειδικότερα, ο γαλλικός νόμος που τέθηκε σε εφαρμογή στις 11.4.2011 απαγορεύει οτιδήποτε είδος αμφίεσης που καλύπτει το πρόσωπο σε δημόσιους χώρους⁶⁰. Οι μπούργκες και οι νικάμπ μπορούν δηλαδή να φορεθούν

⁵⁶ Οπ σελ 167

⁵⁷ Περισσότερα για την εθνική νομοθεσία της Γαλλίας και την εξέλιξη των εγκυκλίων για την απαγόρευση της ισλαμικής μαντίλας οράτε παραγράφους 15-33 της απόφασης του ΕΔΔΑ S.A.S. κατά Γαλλίας, όπου γίνεται μία ιστορική αναδρομή για την απαγόρευση της πλήρους κάλυψης προσώπου με ισλαμικό πέπλο και για τη νομοθεσία που την προβλέπει. Στο: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-145466%22%5D%7D>

⁵⁸ Διαθέσιμο το κείμενο στη γαλλική γλώσσα στο <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGIARTI000006524456/2004-09-01>

⁵⁹ Enes Bayrakli και Farid Hafez, EUROPEAN ISLAMOPHOBIA REPORT Σελ. 325, διαθέσιμο στο: http://www.islamophobiaeurope.com/wp-content/uploads/2019/09/EIR_2018.pdf

⁶⁰ Βικτώρια Μπαντή-Μαρκούτη, Παρατηρήσεις στη Απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου της 1^{ης} Ιουλίου 2014, υπόθεση S.A.S. v France (application no. 43835/11) (Περίληψη), Αρμενόπουλος 2014 σελ. 1641 επ και ειδικότερα σελ.1642

μόνο στο σπίτι, σε ιδιωτικά αυτοκίνητα και σε χώρους λατρείας. Εν τω μεταξύ, το 2009 είχε απαγορευθεί στη Γαλλία η κουκούλα για λόγους δημόσιας τάξης, ωστόσο ο νόμος εξαιρούσε εκεί ρητά όσους καλύπτονταν για λόγους θρησκευτικών παραδόσεων. Επομένως, η απαγόρευση αυτή δεν συμπεριελάμβανε και τις γυναίκες που φορούσαν μουσουλμανική μαντίλα τύπου χιτζάμπ.

Στη συνέχεια, το 2013 απαγορεύεται στους γονείς που συνοδεύουν παιδιά σε σχολικές εκδρομές να εμφανίζουν θρησκευτικά σύμβολα. Επιπλέον, στις 18 Αυγούστου 2016, ο Πρωθυπουργός της Γαλλίας, Manuel Valls, υπερασπίστηκε τις δημοτικές απαγορεύσεις για τα μαγιό μπουρκίνι, που καλύπτουν το σώμα σχεδιασμένο για μουσουλμάνες. Αρκετοί δήμαρχοι είχαν ήδη επιβάλει απαγορεύσεις για το μπουρκίνι σε πολλές παραθαλάσσιες πόλεις, όπως τις Κάννες, το Villeneuve-Loubet και το νησί Sisc της Κορσικής.

Παράλληλα, τα περιστατικά με θύτες και θύματα μουσουλμάνους⁶¹ καταγράφονται ετησίως, με χαρακτηριστική αυξητική τάση⁶². Θα μπορούσε κανείς να πει ότι το φαινόμενο έχει δυναμικό χαρακτήρα δράσης- αντίδρασης, τόσο στον ιδιωτικό βίο των πολιτών όσο και στο κράτος και τα γαλλικά ΜΜΕ. Ενδεικτικά, τον Φεβρουάριο του 2016, *Μουσουλμάννα που έφερε κάλυμμα της κεφαλής δέχθηκε προφορική επίθεση υπό την απειλή μαχαιριού έξω από το σχολείο των παιδιών της*⁶³. Το Νοέμβριο του 2018, 29χρονος Γάλλος πολίτης υπό παρακολούθηση από την γαλλική κατασκοπεία για εξτρεμισμό, σκότωσε πέντε και τραυμάτισε πολλούς στο κέντρο του Στρασβούργου⁶⁴. *Στις 11 Σεπτεμβρίου 2019, ένας άνδρας μαχαίρωσε μια γυναίκα και της έβγαλε το κάλυμμα του προσώπου μπροστά στις δύο ανήλικες θυγατέρες της. Μετά την επίθεση ο άνδρας φώναξε «Εδώ είναι το σπίτι μας» και «Δεν*

⁶¹Ο.π. Enes Bayrakli και Farid Hafez, EUROPEAN ISLAMOPHOBIA REPORT Ενδιαφέρον έχει στην ίδια έκθεση η χρονολογική αναφορά των περιστατικών για το έτος 2018 (σελ. 363-367)

⁶² Το 2018, το CCIF κατέγραψε 676 ισλαμοφοβικές επιθέσεις, ενώ 446 in 2017 (Αύξηση 52%) στο

Enes Bayrakli και Farid Hafez, EUROPEAN ISLAMOPHOBIA REPORT Σελ. 330, διαθέσιμο στο: http://www.islamophobiaeurope.com/wp-content/uploads/2019/09/EIR_2018.pdf

⁶³ Πρακτικός Οδηγός, έκδοση του Γραφείου για τους Δημοκρατικούς Θεσμούς και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (ODIHR) του ΟΑΣΕ, 2021 σελ. 22

⁶⁴ EUROPEAN ISLAMOPHOBIA REPORT, οπ. σελ. 367

τελείωσε!»⁶⁵. Τέτοια περιστατικά, σε συνδυασμό με την αύξηση των μουσουλμάνων που διαβιούν στη Γαλλία, υπογραμμίζει για άλλη μια φορά τη σημασία του φαινομένου αλλά και τη νομική ανάλυση των διαθέσιμων και νέων εργαλείων με στόχο τον περιορισμό του προς κάθε κατεύθυνση. Ένα σημαντικό δημογραφικό στοιχείο είναι το ποσοστό των μουσουλμάνων στη Γαλλία και η αύξησή του ανά δεκαετία. Τη δεκαετία του 1950, το ποσοστό των μουσουλμάνων που διαβιούσε στη Γαλλία⁶⁶ ήταν μόλις 0,55% του συνολικού πληθυσμού της χώρας, του 1960 αυξήθηκε σε 2%, του 1970 σε 3,90%, του 1980 σε 4,6%, του 1990 σε 7%, του 2000 σε 8%, ενώ έφτασε το 10% τη δεκαετία του 2010, ποσοστό σταθερό μέχρι το 2020. Έτσι, μετά τον χριστιανισμό/καθολικισμό που υπερβαίνει το 60% του πληθυσμού της Γαλλίας⁶⁷, η αμέσως επόμενη θρησκεία είναι το ισλάμ με περίπου 10% του πληθυσμού να ακολουθούν τη συγκεκριμένη θρησκεία.

Εδώ να διευκρινιστεί ότι στόχο του παρόντος πονήματος δεν αποτελεί η επισκόπηση και η λειτουργία του μουσουλμανικού φονταμεταλισμού αλλά η κατανόηση του πως οι περιορισμοί στην θρησκευτική εκδήλωση και στην χρήση των θρησκευτικών συμβόλων μπορούν να επηρεάσουν ένα «μέσο πολίτη» που ασπάζεται το ισλάμ και επιθυμεί να προασπιστεί το αναφαίρετο δικαίωμά του και να πιστεύει αλλά και να εκδηλώνει την πίστη του, όποια και αν ήταν αυτή. Επομένως, η παρουσίαση ορισμένων εγκληματικών συμπεριφορών λειτουργεί ως ένα επιπρόσθετο στοιχείο για την κατανόηση του πως και γιατί έχει σημασία να περιχαρακωθούν ακραίες απόψεις από όπου και αν αυτές προέρχονται.

Σε μία σύντομη κριτική της γαλλικής στάσης απέναντι στα θρησκευτικά σύμβολα, ειδικά με την επιλογή να χρησιμοποιήσει ως εφαλτήριο της εφαρμογής της

⁶⁵ ΟΑΣΕ, έκδοση του Γραφείου για τους Δημοκρατικούς Θεσμούς και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (ODIHR), «Η κατανόηση των αντιμουσουλμανικών εγκλημάτων μίσους και η αντιμετώπιση των αναγκών ασφαλείας των μουσουλμανικών κοινοτήτων» Πρακτικός Οδηγός, σελ. 21, διαθέσιμο ηλεκτρονικά στο: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/6/506624.pdf>

⁶⁶ Muslim Population in Europe: 1950 – 2020 Houssain Kettani, σελ. 157, διαθέσιμο σε: <http://www.ijesd.org/papers/29-D438.pdf>

⁶⁷ EUROPE NOW DAILY

The Catholic-ness of Secular France, 2/10/2019, διαθέσιμο σε: <https://www.europenowjournal.org/2019/10/02/the-catholic-ness-of-secular-france/>

θρησκευτικής ουδετερότητας το γαλλικό δημόσιο σχολείο, θα μπορούσε κανείς να πει ότι αυτή παρουσιάζει κάτι το παράδοξο. Η παιδεία, εν γένει, αποτελεί βασικό όπλο για την κατανόηση την έννοιας του σεβασμού των δικαιωμάτων των άλλων και των αρχών μίας δημοκρατικής πολιτείας. Όταν όμως εξαρχής «δαιμονοποιείται» η εκδήλωση της οποιασδήποτε θρησκευτικής πίστης, οι νομικές συγκρούσεις είναι ξανά αναπόφευκτες. Ειδικά στην περίπτωση των μουσουλμάνων ανηλίκων μαθητών, θα ήταν επομένως εύλογη, αν όχι η εισαγωγή ενός μαθήματος για βασική γνώση όλων των θρησκειών, η εκπαίδευση στο ζήτημα γιατί η Γαλλία θέλει να απαγορεύσει τα θρησκευτικά σύμβολα και ένας ζωντανός διάλογος ούτως ώστε τα παιδιά να γνωρίζουν πως θα πρέπει συμπεριφερθούν στον συμμαθητή τους. Έτσι, και οι ανήλικοι μαθητές δεν θα βρίσκονταν στη μέση μίας έριδας που αφενός οι γονείς υποστηρίζουν ενώπιον δικαστηρίων, με όποια «έκθεση» του ανηλίκου συνεπάγεται αυτής της επιλογής, και αφετέρου δημιουργεί συναισθήματα ντροπής για την θρησκευτική συνείδηση, όποια και αν είναι αυτή. Υπό μία άλλη θεώρηση, ένα κράτος που θρησκεύεται ή έστω θρησκεύεται εν μέρει δεν μπορεί ποτέ να πείσει τις μειονότητες του να υπαχθούν στη νομοθεσία του⁶⁸. Με βάση αυτή τη λογική, να μεν οι πολιτιστικές και θρησκευτικές ιδιαιτερότητες πρέπει να γίνονται σεβαστές στον ιδιωτικό χώρο, αλλά να παραμένουν και ξένες από την λειτουργία του κράτους. Αυτές πρέπει να υποχωρούν πλήρως, στην περίπτωση που προσκρούουν στις αρχές του κράτους δικαίου και της φιλελεύθερης δημοκρατικής κοινωνίας στις οποίες δεν νοούνται εκπτώσεις.

Σκέψεις όπως αυτές καθιστούν σημαντικό να εξεταστούν σε αυτό το σημείο οι νομικές και οι κοινωνικές όψεις που δημιουργούνται και από τη γαλλική νομοθεσία επί του ζητήματος, όπως αυτή περιγράφηκε παραπάνω.

⁶⁸ Χρήστος Ν.Ράμμος, Το πρόβλημα της θρησκευτικής ετερότητας στην Ευρώπη – Η λησμονημένη καθολικότητα του πολίτη, 31/3/2019, διαθέσιμο στο <https://www.constitutionalism.gr/to-provlima-tis-thriskeftikis-oudeterotitas/>

β) Νομικές, κοινωνικές και πολιτικές όψεις του φαινομένου

Την τελευταία 20ετία ιδιαίτερα, η γαλλική κοινωνία αλλά και ολόκληρη η Ευρώπη βίωσε και μια χαρακτηριστική άνοδο της ξενοφοβίας αλλά και του ρατσισμού, που αντικατοπτρίζεται και στην γαλλική πολιτική σκηνή. Η αυξανόμενη δημοτικότητα του κόμματος της ακροδεξιάς της Μαρί Λεπέν⁶⁹, που μετονομάστηκε σε «Εθνική Συσπείρωση»⁷⁰ προκαλεί τα τελευταία χρόνια την ανησυχία ακτιβιστών για τα ανθρώπινα δικαιώματα. «Η εχθρική στάση απέναντι στους μουσουλμάνους και στην ΕΕ, η διακήρυξη ενός ισχυρού εθνικού κράτους και η προτεραιότητα των «συμπατριωτών μας» σε θέματα κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής παραμένουν

⁶⁹ Η Μαρί Λεπέν είναι η πρόεδρος του κόμματος και ευρωβουλευτής από το 2004. Τον Ιούλιο του 2013, αποφασίστηκε η άρση της ασυλίας της ως ευρωβουλευτού από την Ολομέλεια του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Το αίτιο της απόφασης αυτής ήταν να ανοίξει ο δρόμος για τη δίωξή της από τις γαλλικές αρχές, για ρατσιστικές δηλώσεις της εναντίον των μουσουλμάνων το 2010. Στις δηλώσεις της συνέκρινε την εικόνα της προσευχής των μουσουλμάνων στους δρόμους της Γαλλίας με αυτήν της κατοχής από τους ναζί Στο: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9C%CE%B1%CF%81%CE%AF%CE%BD_%CE%9B%CE%B5_%CE%A0%CE%B5%CE%BD και άρθρο του Βήματος το 2013, διαθέσιμο στο: <https://www.tovima.gr/2013/07/27/world/polemos-tis-mantilas-sti-gallia/>

⁷⁰ <https://www.kathimerini.gr/world/561324412/gallia-i-marin-lepen-tha-einai-yropsifia-stis-proedrikes-ekloges-toy-2022/> Η Μαρί Λεπέν είναι επίσης υποψήφια πρόεδρος στις προεδρικές εκλογές της Γαλλίας του 2022.

πολιτικός άξονας του κόμματος υπό την ηγεσία της *Marine Le Pen*»⁷¹. Συνεκτιμώντας, μάλιστα, ότι η άνοδος της ακροδεξιάς αποτελεί στοιχείο που απασχολεί όχι μόνο την Γαλλία αλλά και πολλές άλλες χώρες της Ευρώπης, έχει αναπτυχθεί μία παράλληλη αντίρροπη δράση εκ μέρους των Ευρωπαϊκών θεσμών ώστε να περιορίσουν τα διαρκώς αυξανόμενα περιστατικά ρατσισμού και ξενοφοβίας.

Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο με το Ψήφισμα της 15ης Ιανουαρίου 2019 σχετικά με τις κατευθυντήριες γραμμές της ΕΕ και την εντολή του Ειδικού Απεσταλμένου της ΕΕ για την προώθηση της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας των πεποιθήσεων εκτός της ΕΕ, έθεσε υψηλά στην ατζέντα το παγκόσμιο ζήτημα της θρησκευτικής ελευθερίας και την προάσπιση αυτής. Εκεί⁷² διατυπώνεται για άλλη μία φορά ότι *«η θρησκευτική ελευθερία, καθώς και η ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και των πεποιθήσεων, οι οποίες αναφέρονται συνήθως, στο πλαίσιο της ΕΕ και στο παρόν ψήφισμα, ως δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία και στην ελευθερία των πεποιθήσεων, είναι ανθρωπινό δικαίωμα εγγενές σε όλους τους ανθρώπους και θεμελιώδες δικαίωμα κάθε ατόμου, στον ίδιο βαθμό, το οποίο δεν θα πρέπει να υφίσταται οποιαδήποτε διάκριση, όπως κατοχυρώνεται από τα διεθνή και ευρωπαϊκά ιδρυτικά κείμενα...»* συμπληρώνοντας ωστόσο ότι η θρησκευτική ελευθερία πρέπει *«να σταματά στο σημείο όπου η άσκησή της παραβιάζει τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των άλλων, και ότι η άσκηση ενός θρησκευάτος ή η προσήλωση σε κάποια πεποίθηση δεν μπορεί ποτέ και με καμία πρόφαση να δικαιολογεί τον βίαιο εξτρεμισμό ή τον ακρωτηριασμό ούτε να επιτρέπει ενέργειες που θίγουν την εγγενή αξιοπρέπεια του ατόμου»*. Άλλωστε η θρησκευτική ελευθερία συνδέεται άρρηκτα με έννοιες όπως η δημοκρατία, η ανάπτυξη, το κράτος δικαίου, η ειρήνη και η σταθερότητα.

⁷¹ ΟΙ ΑΚΡΟΔΕΞΙΕΣ ΠΑΡΑΤΑΞΕΙΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ, Εκπρόσωποι της Ακροδεξιάς και της Λαϊκιστικής Δεξιάς στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Ομάδα των Πρασίνων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Εκδότης:

Jan Philipp Albrecht, Μέλος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου 2011, Σελ. 46 διαθέσιμο σε: https://www.greens-efa.eu/files/assets/docs/20130108-ge-rechtsaussen_web-el-01.pdf

⁷² Οράτε ισότοπο Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, διαθέσιμο το τελικό σχέδιο του ψηφίσματος στο: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2019-0013_EL.html

Στο ίδιο Ψήφισμα το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο «εκφράζει τη βαθιά ανησυχία του για το γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια παρατηρείται δραματική αύξηση των παραβιάσεων της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας των πεποιθήσεων σε παγκόσμιο επίπεδο, καθώς και στις διώξεις πιστών και μη πιστών»· ενώ δεν παραλείπει να επισημάνει ότι «καταδικάζει τη χειραγώγηση των θρησκευτικών ζητημάτων για πολιτικούς σκοπούς, καθώς και τη βία, την παρενόχληση ή τις κοινωνικές πιέσεις σε βάρος οποιουδήποτε ατόμου ή ομάδας ατόμων λόγω της σκέψης, της συνείδησης, του θρησκέυματος ή των πεποιθήσεών τους· αλλά και τις διώξεις και τις επιθέσεις εναντίον εθνοτικών και θρησκευτικών ομάδων, μη πιστών, αθέων και οποιωνδήποτε άλλων μειονοτήτων, καθώς και τις διώξεις εις βάρος γυναικών και κοριτσιών, όπως και ατόμων βάσει του γενετήσιου προσανατολισμού τους· καταδικάζει τον αναγκαστικό προσηλυτισμό και επιβλαβείς πρακτικές, όπως τον ακρωτηριασμό των γυναικείων γεννητικών οργάνων, τους καταναγκαστικούς γάμους και ορισμένες άλλες πρακτικές που συνδέονται ή θεωρούνται εκδηλώσεις θρησκέυματος ή πεποιθήσεων, και ζητεί άμεση λογοδοσία για παραβιάσεις τέτοιου είδους· τονίζει ότι οι παραβιάσεις της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας των πεποιθήσεων αποτελούν συχνά την αιτία έκρηξης ή συνεχούς επιδείνωσης πολεμικών ή άλλων ένοπλων συγκρούσεων, γεγονός που οδηγεί σε παραβιάσεις του ανθρωπιστικού δικαίου, συμπεριλαμβανομένων μαζικών δολοφονιών ή γενοκτονιών· υπογραμμίζει ότι οι παραβιάσεις της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας των πεποιθήσεων υπονομεύουν τη δημοκρατία, εμποδίζουν την ανάπτυξη και έχουν αρνητικές επιδράσεις στην απόλαυση άλλων θεμελιωδών ελευθεριών και δικαιωμάτων· τονίζει ότι αυτό υποχρεώνει τη διεθνή κοινότητα, την ΕΕ και τα κράτη μέλη της να επιβεβαιώσουν εκ νέου την αποφασιστικότητά τους και να ενισχύσουν τις δράσεις τους για την προώθηση της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας των πεποιθήσεων όλων». Με το ίδιο ψήφισμα προβλέπεται και η δημιουργία της θέσης του Ειδικού Απεσταλμένου για την προώθηση της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας των πεποιθήσεων.

Με κοινή δήλωσή των ηγετών και των θεσμικών οργάνων της ΕΕ του το ΕΚ έχει καταδικάσει το 2015, μεταξύ άλλων, τις δολοφονικές επιθέσεις μαχητών του ISIS στο Παρίσι το 2015, διατυπώνοντας ότι «Το καλό είναι ισχυρότερο από το κακό. Θα

κάνουμε ό,τι είναι δυνατό σε ευρωπαϊκό επίπεδο ώστε η Γαλλία να είναι ασφαλής. Θα κάνουμε ό,τι είναι αναγκαίο για να καταπολεμήσουμε τον εξτρεμισμό, την τρομοκρατία και το μίσος»⁷³.

Και ενώ η διεθνής και ευρωπαϊκή κοινότητα εμφανίζεται κινητοποιημένη, η γαλλική κοινωνία εξακολουθεί να καταδικάζει αλλά και, ορισμένες φορές, να επικρίνει τις διαδηλώσεις⁷⁴ μουσουλμάνων κατά της ισλαμοφοβίας. Το γαλλικό κράτος, είτε με νέα νομοσχέδια⁷⁵, είτε με τη δημιουργία νέων φορέων⁷⁶ εξακολουθεί να προσπαθεί να πατάξει την ισλαμοφοβία, τον ισλαμικό φονταμενταλισμό αλλά και την τρομοκρατία. Φορείς της κοινωνίας των πολιτών, έχουν χαρακτηρίσει την προσπάθεια αυτή, ορισμένες φορές ως «*κυνήγι μαγισσών*»⁷⁷, με αφορμή τις προσπάθειες του γαλλικού κράτους να αυξήσει τις διοικητικές διαδικασίες μουσουλμανικών οργανώσεων με διάφορες δραστηριότητες, ούτως ώστε να επιτευχθεί η παύση της λειτουργίας τους.

Στις πρόσφατες πολιτικές εξελίξεις, διαφαίνεται ότι η χρήση της ισλαμικής μαντίλας σε δημόσιους χώρους αποτελεί σημαντικό πυλώνα της προεκλογικής εκστρατείας των δύο υποψηφίων προέδρων του δεύτερου γύρου των γαλλικών προεδρικών εκλογών του 2022. Στην τηλεμαχία της 20^{ης}/4/2022⁷⁸ των δύο

⁷³ Διαθέσιμη η δήλωση στο: <https://www.consilium.europa.eu/el/press/press-releases/2015/11/14/joint-eu-statement-terrorist-attacks-paris/>

⁷⁴ Διαδήλωση με αφορμή την απόπειρα εμπρησμού τζαμιού και ανθρωποκτονίας μουσουλμάνων με δράστη ηλικιωμένη. <https://www.dw.com/en/france-thousands-demonstrate-against-islamophobia/a-51194917> και <https://www.dw.com/en/elderly-frenchman-charged-over-bayonne-mosque-attack/a-51058964>

⁷⁵ Δημοσίευμα του Euronews, διαθέσιμο στο: <https://www.euronews.com/my-europe/2021/02/16/here-s-what-you-need-to-know-about-france-s-controversial-separatism-law>

⁷⁶ Δημοσίευμα της DW, διαθέσιμο στο: <https://www.dw.com/en/france-launches-new-body-aiming-to-reshape-islam/a-60671015>

⁷⁷ <https://www.enar-eu.org/france-s-islamophobic-witch-hunt-31-organisations-call-on-eu-leaders-to-take-a/>

⁷⁸ Δημοσίευμα του CNN gr, διαθέσιμο στο: <https://www.cnn.gr/kosmos/story/309474/proedrikes-ekloges-gallia-skliro-ntimpeit-makron-lepen-gia-oikonomia-kai-exoteriki-politiki>

υποψηφίων τέθηκε ερώτηση για την Laïcité αλλά και για την ισλαμική μαντίλα⁷⁹. Η υποψήφια Μαρί Λεπέν στη συζήτηση της συγκεκριμένης ενότητας αναφέρθηκε με ιδιαίτερη έμφαση στο ζήτημα της ανασφάλειας που βιώνουν οι Γάλλοι πολίτες, δηλώνοντας ότι «*Η Γαλλία είναι αντιμέτωπη με τη βαρβαρότητα, με μια πραγματική εξαγρίωση. Πρέπει να αντιμετωπίσουμε το πρόβλημα της μαζικής και ακανόνιστης μετανάστευσης που επιβαρύνει το αίσθημα της ανασφάλειας στη χώρα μας*». Παράλληλα,, επέμεινε στο γεγονός ότι «*Πρέπει να είμαστε αυστηροί και σκληροί με το έγκλημα. Ο Γάλλος πολίτης αισθάνεται ανασφαλής επειδή υπάρχει έλλειψη πόρων στο επίπεδο της δημόσιας τάξης. Οι άνθρωποι μπορούν να κάνουν ό,τι θέλουν, επειδή ακριβώς τους δίνεται το δικαίωμα αυτό*». Η πρόεδρος του «Εθνικού Συναγερμού» δεν παρέλειψε να επαναλάβει το σχέδιό της να απαγορεύσει την ισλαμική μαντίλα στους δημόσιους χώρους, χαρακτηρίζοντάς τη «σύμβολο υποταγής των γυναικών» και λέγοντας ότι πρέπει να ελευθερωθούν οι γυναίκες που φέρουν την ισλαμική μαντίλα. Μετά την τοποθέτηση αυτή, συμπλήρωσε ότι «*Δεν επιτίθεμαι σε μια θρησκεία, στο Ισλάμ, που έχει κάθε δικαίωμα να υπάρχει στη Γαλλία. Το πραγματικό πρόβλημα είναι η ισλαμιστική τρομοκρατία. Θα πρέπει να εισαγάγουμε νόμους ενάντια στην ισλαμιστική ιδεολογία που βάλλει κατά των θεμελίων της Γαλλικής Δημοκρατίας*». Με αυτή την τοποθέτηση προκύπτει και μία «σύνδεση» των ισλαμικών συμβόλων με την ισλαμική τρομοκρατία.

Στην παραπάνω τοποθέτηση, ο Γάλλος πρόεδρος και εκ νέου υποψήφιος Εμανουέλ Μακρόν απάντησε⁸⁰ ότι μία τέτοια καθολική απαγόρευση της ισλαμικής μαντίλας σε δημόσιους χώρους θα πυροδοτούσε έναν εμφύλιο πόλεμο στα προάστια. Επίσης, είπε emphatically, απευθυνόμενος στη συνυποψήφιά του ότι «*Δεν μπορείτε να λέτε ότι η απαγόρευση της ισλαμικής μαντίλας είναι και απαγόρευση στον εξτρεμιστικό ισλαμισμό*»⁸¹. Συμπληρωματικά, ο ίδιος ανέφερε «*Δεν είμαι υπέρ*

⁷⁹ Δημοσίευμα της «The Guardian», διαθέσιμο στο:

<https://www.theguardian.com/world/video/2022/apr/21/marine-le-pen-says-she-would-ban-the-hijab-during-french-presidential-debate-video>

⁸⁰ Δημοσίευμα του CNN gr, διαθέσιμο στο:

<https://www.cnn.gr/kosmos/story/309474/proedrikes-ekloges-gallia-skliro-ntimpeit-makron-lepen-gia-oikonomia-kai-exoteriki-politiki>

⁸¹ Βίντεο με δηλώσεις και σχόλια αναρτημένα στο Twitter, διαθέσιμος ο σύνδεσμος στο: https://twitter.com/DaveKeating/status/1516896695573004290?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ct

της απαγόρευσης των θρησκευτικών συμβόλων σε δημόσιους χώρους. Η κοσμικότητα είναι μια μορφή ελευθερίας. Εάν η κυρία Λεπέν επιθυμούσε να υλοποιήσει ένα τέτοιο μέτρο, η Γαλλία, το λίκνο του Διαφωτισμού, θα γινόταν η πρώτη χώρα στον κόσμο που θα απαγόρευε τα θρησκευτικά σύμβολα στο δημόσιο χώρο». Ο Ε. Μακρόν αναρωτήθηκε «Πόσοι αστυνομικοί θα πρέπει να κυνηγούν ανθρώπους που φορούν μαντίλα, κίπα, ή άλλα θρησκευτικά σύμβολα;», διερωτήθηκε ο Μακρόν. «Όσοι έτρεχαν και πίσω από τον κόσμο που δεν φορούσε μάσκες έναντι της Covid-19», του απάντησε η Μ. Λεπέν ενώ συμπλήρωσε ότι θα ζητήσει δημοψήφισμα για τη μετανάστευση.

Από τον ζωηρό διάλογο επί του ζητήματος στην πολιτική σκηνή, όπως αποτυπώθηκε αμέσως παραπάνω στην τηλεμαχία των δύο πολιτικών αρχηγών και υποψηφίων προέδρων προκύπτουν χρήσιμα συμπεράσματα. Από τα πιο σημαντικά είναι ότι το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης για τη χρήση των θρησκευτικών συμβόλων, και πολύ περισσότερο της ισλαμικής μαντίλας, παραμένει ζωηρό και διαχρονικό στη γαλλική κοινωνία. Το ρεύμα της ακροδεξιάς με τις υποσχέσεις απαγόρευσης της ισλαμικής μαντίλας απευθύνεται σε ένα κοινό ψηφοφόρων που συμφωνεί και υποστηρίζει τέτοιου είδους απαγορεύσεις. Από την άλλη, ο αντίλογος εδράζεται και πάλι στην αρχή της laïcité (:κοσμικότητας), που έχει εννοιολογική συγγένεια με την ίδια την δημοκρατία. Άρα, η «κοσμικότητα» που επέβαλε την απαγόρευση της ισλαμικής μαντίλας στο γαλλικό δημόσιο σχολείο, επιβάλλει και την ελευθερία του να φορά μία γυναίκα μαντίλα στον δημόσιο βίο. Και ή έννοια τη κοσμικότητας, ως ιδιαιτερότητα της γαλλικής δημοκρατίας, φαίνεται να είναι κατανοητή στον μέσο Γάλλο, για τα ευρωπαϊκά δεδομένα είναι δύσκολη η κατανόησή της.

Επιπλέον, ο κίνδυνος η Γαλλία να γίνει η πρώτη χώρα που θα απαγορεύσει τα θρησκευτικά σύμβολα, ανοίγει συζητήσεις για «εμφύλιο» πόλεμο και πιθανής κοινωνικής αναταραχής, εφόσον η ισλαμική μειονότητα αντιδράσει στην επιβολή

[wcamp%5Etweetembed%7Ctwterm%5E1516896695573004290%7Ctwgr%5E%7Ctwcon%5Es1 &ref_url=https%3A%2F%2Fwww.cnn.gr%2Fkosmos%2Fstory%2F309474%2Fproedrikes-ekloges-gallia-skliro-ntimpeit-makron-lepen-gia-oikonomia-kai-exoteriki-politiki](https://www.cnn.gr/%2Fkosmos/%2Fstory/%2F309474/%2Fproedrikes-ekloges-gallia-skliro-ntimpeit-makron-lepen-gia-oikonomia-kai-exoteriki-politiki) Η Μ. Λεπέν του απάντησε στο ερώτημα «ναι, μπορώ».

ενός τέτοιου μέτρου, ενδεχόμενο αναμενόμενο. Η θέση της ακροδεξιάς για την απελευθέρωση των γυναικών τελικά ρίχνει περισσότερο λάδι στη φωτιά, γιατί τα όρια της επιδιωκόμενης αναμόρφωσης της γαλλικής κοινωνίας με τα όρια της αναμόρφωσης του ίδιου του ισλάμ. Στην υπόθεση του ΕΔΔΑ S.A.S. κατά Γαλλίας⁸² αλλά και σε Έκθεση του Επιτρόπου για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, έχει ήδη διατυπωθεί ότι η καθολική απαγόρευση της μπούρκας και του νικάμπ δεν θα απελευθερώσει τις καταπιεσμένες γυναίκες, αλλά αντίθετα μπορεί να τις οδηγήσει σε περαιτέρω αποκλεισμό και αποξένωσή τους στις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Η γενική απαγόρευση⁸³ τέτοιας ενδυμασίας συνιστά μια άστοχη παραβίαση της ιδιωτικής ζωής του ατόμου και, ανάλογα με τους όρους αυτής, εγείρει επίσης σοβαρά ερωτήματα σχετικά με το εάν μια τέτοια νομοθεσία είναι συμβατή με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων⁸⁴.

Ταυτόχρονα, στα γαλλικά προάστια ("banlieues", όπως λέγονται τα προάστια των γαλλικών μεγαλουπόλεων⁸⁵) έχει παρατηρηθεί η απομόνωση ορισμένων μουσουλμάνων γυναικών και ο εγκλωβισμός τους στο προάστιο ή και στο σπίτι με αυξημένους τους κινδύνους στοχοποίησης τους τόσο εντός όσο και εκτός προαστίου. Πολλές μουσουλμάνες, μάλιστα, επιλέγουν να φέρουν την μουσουλμανική μαντήλα με σκοπό την αποφυγή της στοχοποίησής τους από τους πιο ριζοσπαστικούς ομόθρησκους τους. Η φτώχεια στα προάστια σε συνδυασμό με το αίσθημα ότι η

⁸² Στην σκέψη 37 της απόφαση S.A.S. κατά Γαλλίας γίνεται παραπομπή στην Έκθεση του Επιτρόπου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Human rights in Europe: no grounds for complacency. Viewpoints by Thomas Hammarberg, Council of Europe Commissioner for Human Rights, Council of Europe Publishing, 2011, pp. 39-43 διαθέσιμο σε: <https://rm.coe.int/human-rights-in-europe-no-grounds-for-complacency-compilation-of-viewp/16808d2513>

⁸³ Βλ. και UN Human Rights Committee (HRC), *CCPR General Comment No. 22: Article 18 (Freedom of Thought, Conscience or Religion)*, 30 July 1993, CCPR/C/21/Rev.1/Add.4, available at: <https://www.refworld.org/docid/453883fb22.html> σελ. 2 Εκεί, και σχετικά με την θρησκευτική ελευθερία όπως αυτή προστατεύεται από το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα αναφέρεται ότι "Οι περιορισμοί που επιβάλλονται πρέπει να καθορίζονται από το νόμο και δεν πρέπει να εφαρμόζονται κατά τρόπο που θα έθιγε τα δικαιώματα που κατοχυρώνονται στο άρθρο 18.

⁸⁴ S.A.S. κατά Γαλλίας, σκέψη 38

⁸⁵ Δημοσίευμα σχετικά με τη ζωή μίας μουσουλμάνας στα γαλλικά προάστια, διαθέσιμο στο: <https://www.capital.gr/diethni/3301016/makron-o-proedros-ton-plousion>

κεντρική πολιτική εξουσία δεν λαμβάνει μέτρα για την αντιμετώπιση της ανεργίας καθώς και στην επίλυση άλλων σοβαρών προβλημάτων, διατηρεί την, ενίοτε, εκρηκτική αυτή κατάσταση στα γαλλικά προάστια.

Τέλος, η σύνδεση της ισλαμικής μαντίλας με τον ισλαμικό φονταμεταλισμό μπορεί να πυροδοτήσει ένα μαζικό κύμα αντιδράσεων Γάλλων πολιτών που ασπάζονται το ισλάμ ή και οποιουδήποτε πιστού του ισλάμ διαβιεί στη Γαλλία. Σε ένα κακό σενάριο, μία τέτοια επικίνδυνη σύνδεση μπορεί να αυξήσει το φαινόμενο που επιθυμεί να πατάξει, δηλαδή την ισλαμική τρομοκρατία. Η σύγχυση επίσης του δικαιώματος επιλογής της θρησκείας του ισλάμ, και συνακόλουθα του δικαιώματος μία γυναίκας να φορά ισλαμική μαντίλα σε έναν δρόμο της Γαλλίας, με τις βίαιες, εξτρεμιστικές και ακραίες ιδεολογίες που σπλίζουν το χέρι ισλαμιστών τρομοκρατών αποτελεί μία πολύ επικίνδυνη σύνδεση. Και έτσι ο σεβασμός των δικαιωμάτων, όπως αυτά προβλέπονται από το γαλλικό Σύνταγμα αλλά και την ευρωπαϊκή νομοθεσία, μπορεί να βρεθούν εκ νέου σε κρίση. Επικίνδυνη ατραπό συνιστά επίσης και η σύγκριση της ισλαμικής μαντίλας με την προστατευτική μάσκα, η οποία οδήγησε στην εισαγωγή διατάξεων και προστίμων για την αντιμετώπιση της πανδημίας της Covid-19, που θυσίασε αναγκαστικά ορισμένα από τα ανθρώπινα δικαιώματα στο βωμό της προστασίας της δημόσιας υγείας. Έτσι, και με την αφηρημένη αιτιολογία της δημόσιας τάξης και της εθνικής ασφάλειας κινδυνεύουν να θυσιαστούν και άλλα ανθρώπινα δικαιώματα που άπτονται της θρησκευτικής ελευθερίας και του δικαιώματος εκδήλωσης της θρησκευτικής πίστης.

γ) Οι δράσεις εντός Γαλλίας για τον περιορισμό του φαινομένου

Η γαλλική Κυβέρνηση έχει λάβει μέτρα και έχει ιδρύσει θεσμούς για τον περιορισμό των θρησκευτικών διακρίσεων. Η «*Εθνική Συμβουλευτική Επιτροπή για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα*» (Commission nationale consultative des droits de

l'homme – CNCDH)⁸⁶ όπου είναι ο γαλλικός εθνικός φορέας ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ιδρύθηκε το 1947 και θεωρείται ανεξάρτητη διοικητική αρχή. Έχει κρατική δομή και ασκεί τα καθήκοντά της με πλήρη ανεξαρτησία (κατ' εφαρμογή του νόμου 2007-292 της 5ης Μαρτίου 2007) και είναι, μεταξύ άλλων, επιφορτισμένη με τη σύνταξη της ετήσιας δημόσιας έκθεσης για την καταπολέμηση του ρατσισμού α. 2 του νόμου της 13ης Ιουλίου 1990⁸⁷. Η CNCDH αποτελείται από 64 προσωπικότητες και εκπροσώπους οργανώσεων από την κοινωνία των πολιτών.

Βασική αποστολή του γαλλικού θεσμού είναι ο διάλογος μεταξύ κυβέρνησης, κοινοβουλίου, κοινωνίας των πολιτών στον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αλλά και συμμετέχει στη σύνταξη διεθνών εκθέσεων προς τους διεθνείς οργανισμούς στον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η συμβολή της, επιπλέον, επεκτείνεται στην εκπαίδευση αλλά δημοσιεύσει και γνωμοδοτήσεις. Συμβάλλει επίσης στην κατάρτιση των εκθέσεων τις οποίες υποβάλλει η Γαλλία σε διεθνείς οργανισμούς, κατ' εφαρμογή των συμβατικών υποχρεώσεων της χώρας. Μία εκ των πέντε υποεπιτροπών της είναι επιφορτισμένη επί κοινωνικών και ηθικών θεμάτων σχετιζόμενα με τον ρατσισμό, τον αντισημιτισμό και την ξενοφοβία. Σε πρόσφατη Έκθεσή του⁸⁸ παρουσιάζει συμπεράσματα και συστάσεις για την καταπολέμηση του ρατσισμού και της ξενοφοβίας, με ρόλο του, μεταξύ άλλων, τις συστάσεις του προς το γαλλικό κράτος για την θεσμοθέτηση οργάνων ή για την λήψη συγκεκριμένων μέτρων για την καταπολέμηση του φαινομένου.

⁸⁶ Επίσημος ιστότοπος: <https://www.cncdh.fr/>

⁸⁷ Βλ. περισσότερες πληροφορίες στο σύνδεσμο https://e-justice.europa.eu/176/EL/national_courts_and_other_nonjudicial_bodies?FRANCE&member=1#n04

⁸⁸ COMMISSION NATIONALE CONSULTATIVE DES DROITS DE L'HOMME, "LA LUTTE CONTRE LE RACISME, L'ANTISEMITISME ET LA XÉNOPHOBIE, "FOCUS LE RACISME ANTI-NOIRS LA LUTTE CONTRE LA HAINE EN LIGNE" ANNÉE 2019, διαθέσιμο στο:

https://www.cncdh.fr/sites/default/files/rapport_racisme_-_v_definitive_08_06_2020.pdf

Η έκθεση εξετάζει και πως το διαδίκτυο λειτουργεί ως μέσο της ρητορικής μίσους, ενώ έχει κάνει συστάσεις για την ίδρυση ανεξάρτητου φορέα για τη ρητορική μίσους στο Διαδίκτυο αλλά και την εφαρμογή για την πρόληψη του φαινομένου (σελ. 187 επ.)

Από την άλλη, Ο Γάλλος Συνήγορος του Πολίτη (Défenseur des droits)⁸⁹, λειτουργεί στη Γαλλία ως ανεξάρτητος θεσμός που ξεκίνησε τη λειτουργία του υπό την υπάρχουσα εκδοχή 2011. Μεταξύ άλλων, επιλαμβάνεται υποθέσεων για την καταπολέμηση των διακρίσεων που απαγορεύονται από το νόμο και η προώθηση της ισότητας. Έχει εκδώσει σημαντικές εκθέσεις⁹⁰

Ανάμεσα στους μη δημόσιους φορείς για την καταπολέμηση της ισλαμοφοβίας έρχεται η μη κυβερνητική οργάνωση «Collective Against Islamophobia in France (CCIF)», η οποία λειτούργησε από το 2003 έως το 2020, οπότε και διεκόπη η λειτουργία της, παρά τις αντιδράσεις άλλων υπερασπιστών ανθρωπίνων δικαιωμάτων⁹¹. Ένας από τους βασικούς λόγους που ανεστάλη η λειτουργία της οργάνωσης ήταν ακριβώς επειδή η ορολογία «ισλαμοφοβία» παρέπεμπε στο Ισλαμικό Κράτος και υπονοήθηκαν διασυνδέσεις της οργάνωσης με αυτό αλλά και με αφορμή μία υπόθεση ανθρωποκτονίας που εκκρεμεί ενώπιον της γαλλικής δικαιοσύνης⁹².

Ως προς τις γαλλικές δικαστικές αρχές, το Conseil d' Etat (Γαλλικό Συμβούλιο της Επικρατείας) έχει επίσης γνωμοδοτήσει για την ισλαμοφοβία και για το ζήτημα

⁸⁹ Επίσημος ιστότοπος: <https://www.defenseurdesdroits.fr/>

⁹⁰Discriminations et origines : l'urgence d'agir, 2020, Défenseur des droits <https://www.defenseurdesdroits.fr/sites/default/files/atoms/files/rap-origine-num-15.06.20.pdf> Ειδικότερα, εκεί αναφέρεται ότι μετά τις επιθέσεις του 2015 και στον απόηχο των μέτρων που ελήφθησαν στο πλαίσιο της κατάστασης έκτακτης ανάγκης, ο Συνήγορος του Πολίτη ειδοποίησε τις δημόσιες αρχές για τις επιπτώσεις των πολιτικών κατά της ριζοσπαστικοποίησης. Η λογική της ασφάλειας, που επιδιώκεται στο όνομα της καταπολέμησης της τρομοκρατίας και του «ισλαμικού ριζοσπαστισμού», συνοδεύτηκε από διάλογο, καλώντας για την οικοδόμηση μιας «κοινωνίας σε εγρήγορση». Βοήθησε στη δημιουργία κλίματος δυσπιστίας, με ύποπτα άτομα εξαιτίας των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων και την καταγωγή τους, ευνοώντας τις προκαταλήψεις που τροφοδοτούν διακρίσεις και αποδυναμώνουν σε καθημερινή βάση δικαιώματα και ελευθερίες, ενώ ταυτόχρονα κλονίζουν την αρχή τη laïcité. (σελ. 48)

⁹¹ Ενδεικτικά, βλ. France: Dissolving Anti-Discrimination Group Threatens Rights Government's Misguided Move Part of Security Drift Endangering Liberties, 4/12/2020 <https://www.hrw.org/news/2020/12/04/france-dissolving-anti-discrimination-group-threatens-rights>

⁹² Περισσότερες πληροφορίες στο: https://en.wikipedia.org/wiki/Collective_Against_Islamophobia_in_France

της μαντίλας ως θρησκευτικού συμβόλου ήδη από τη δεκαετία του 1980. Ειδικότερα, κατά τη γνωμοδότηση της 27ης Οκτωβρίου 1989, το Συμβούλιο της Επικρατείας κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η αρχή του κοσμικού χαρακτήρα δεν αποτελεί εμπόδιο στη χρήση της ισλαμικής μαντίλας από μαθητές που φοιτούν σε δημόσια προπανεπιστημιακά ιδρύματα⁹³. Ο διοικητικός δικαστής αναγνώρισε καταρχάς ότι η αρχή του κοσμικού χαρακτήρα επιβάλλει «την ελευθερία της συνείδησης των μαθητών» και περιλαμβάνει για αυτούς «το δικαίωμα να εκφράζουν και να εκδηλώνουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις εντός των σχολείων, με σεβασμό στον πλουραλισμό και την ελευθερία των άλλων». Στη συνέχεια, το Συμβούλιο επιβεβαιώνει ότι «η χρήση από τους μαθητές συμβόλων με τα οποία σκοπεύουν να εκδηλώσουν ότι ανήκουν σε μια θρησκεία δεν είναι από μόνη της ασύμβατη με την αρχή του κοσμικού χαρακτήρα»⁹⁴.

Παράλληλα, το υπουργείο Εσωτερικών της Γαλλίας τηρεί στατιστικά⁹⁵ για τα εγκλήματα με ρατσιστικά κίνητρα και εκδίδει ετήσια έκθεση με ποιοτικά και ποσοτικά στοιχεία των ρατσιστικών επιθέσεων. Από εκεί προκύπτει και μία διαρκής αύξηση των περιστατικών, είτε μέσω του Διαδικτύου είτε με φυσική επαφή, ενώ από τα διαθέσιμα στοιχεία προκύπτει ότι η πλειοψηφία των θυμάτων αλλά και των

⁹³ <https://123dok.net/article/l-approche-permissive-du-conseil-d-%C3%A9tat-en.ky63pvny>

⁹⁴ Bertrand Lavoie, LA FOI MUSULMANE ETLA LAÏCITÉ EN FRANCE ET AU QUÉBEC, ENTRE RÉGULATION PUBLIQUE ET NÉGOCIATION QUOTIDIENNE, 2016, σελ.73-75, διαθέσιμο στο: <https://123dok.net/document/ky63pvny-la-foi-musulmane-et-la-laicite-entre-regulation-publique-et-negociation-quotidienne.html>

⁹⁵ Ενδεικτικά, στατιστικά στοιχεία του Γαλλικού Υπουργείου Εσωτερικών για το 2021, διαθέσιμα στο <https://www.interieur.gouv.fr/Interstats/Actualites/Les-atteintes-a-caractere-raciste-xenophobe-ou-antireligieux-en-2021-Interstats-Analyse-N-45> Εκεί, αναφέρεται ότι το 2021, περισσότεροι από 2.000 άνθρωποι ενοχοποιήθηκαν από τις υπηρεσίες ασφαλείας για «ρατσιστικά» εγκλήματα ή αδικήματα. Μεταξύ των θυμάτων «ρατσιστικών» εγκλημάτων ή αδικημάτων υπερεκπροσωπούνται οι μεσήλικες άνδρες (25-54 ετών) και οι ξένοι υπήκοοι αφρικανικής καταγωγής. Συνήθως, και οι κατηγορούμενοι είναι επίσης κυρίως ενήλικες άνδρες. Στην ίδια έκθεση προκύπτει ότι σε σύγκριση με το 2019, ο αριθμός των «ρατσιστικών» εγκλημάτων ή αδικημάτων που καταγράφηκαν το 2021 αυξήθηκε κατά 13% και αυτός των προστίμων κατά 26% (αντίστοιχα + 16% και + 14% σε σχέση με το 2020). Ένα 14% αυτών διαπράχθηκε μέσω του Διαδικτύου (βλ. σελ. 4 έκθεσης)

δραστών είναι άνδρες ενήλικοι, με πολλά από τα θύματα να είναι αφρικανικής καταγωγής.

Από την σύντομη αυτή επισκόπηση γίνεται κατανοητό πως ενώ η Γαλλία προσπαθεί να διατηρήσει θεσμούς για την καταπολέμηση της ισλαμοφοβίας, οι διαρκείς αναζωπυρώσεις των τρομοκρατικών χτυπημάτων υποστηρικτών της «τζιχάντ» συμβάλει στη διαιώνιση των διαφορών μεταξύ μουσουλμάνων και χριστιανών ή πιστούς άλλων θρησκειών ή άθεων. Η κατάσταση δεν είναι σταθερή αλλά δυναμική, με την πολιτική να διαδραματίζει πολύ σημαντικό ρόλο στο ποιο θα πρέπει κάθε φορά να είναι το πολιτικό αφήγημα για την προσέλκυση νέων ψηφοφόρων, ειδικά ενόψει και των προεδρικών εκλογών στη Γαλλία.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΔΕΥΤΕΡΗ

Η ΘΕΣΗ ΚΑΙ Η ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ ΚΑΙ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΗΣ ΙΣΛΑΜΟΦΟΒΙΑΣ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΑ ΘΕΣΜΙΚΑ ΟΡΓΑΝΑ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΙΣΛΑΜΟΦΟΒΙΑΣ

α) Τα θεσμικά όργανα της ΕΕ και οι δράσεις τους για την καταπολέμηση της ισλαμοφοβίας

Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει θεσπίσει όργανα και οργανισμούς επιφορτισμένους με την δράση κατά της διακριτικής μεταχείρισης, συμπεριλαμβανομένης και της ισλαμοφοβίας, όπως το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή αλλά και άλλοι Οργανισμοί της ΕΕ⁹⁶. Στο δικαστικό τομέα, σημαντικό είναι το έργο του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ⁹⁷) αλλά και Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ⁹⁸).

Στις 18 Σεπτεμβρίου 2020, η ΕΕ ενέκρινε το σχέδιο δράσης της για την καταπολέμηση του ρατσισμού για την περίοδο 2020-2025 ώστε να κλιμακώσει τη δράση κατά του ρατσισμού, αναγνωρίζοντας ότι ο ρατσισμός δεν εκδηλώνεται μόνο από μεμονωμένα άτομα, αλλά μπορεί να είναι και δομικός. Πρόκειται για ένα πρώτο καλό βήμα. Πρέπει να συνοδευθεί από συγκεκριμένες δράσεις.

Στις πιο πρόσφατες εξελίξεις, την 21η/3/2021, η ΕΕ διοργάνωσε σύνοδο κορυφής κατά του ρατσισμού για την οικοδόμηση μιας πραγματικά αντιρατσιστικής

⁹⁶ Για παράδειγμα, το Ευρωπαϊκό Ίδρυμα για τη Βελτίωση των Συνθηκών Διαβίωσης και Εργασίας «Eurofound», του οποίου ο ρόλος είναι και η ίση μεταχείριση στην εργασία. Περισσότερα στο <https://www.eurofound.europa.eu/el/topic/discrimination-at-work>

⁹⁷ <https://european-union.europa.eu/institutions-law-budget/institutions-and-bodies/institutions-and-bodies-profiles/court-justice-european-union-cjeu-el>

⁹⁸ <https://echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=home>

ένωσης⁹⁹. Στόχος είναι η δημιουργία μίας Ένωσης που η ένταξη θα είναι ο κανόνας και η διεθνής σύμβαση για την εξάλειψη των φυλετικών διακρίσεων η πυξίδα. Στο τέλος της διαδρομής θα βρίσκεται μία δίκαιη, ισότιμη και άνευ αποκλεισμών κοινωνία. Η ΕΕ και τα κ-μ της συνεργάζονται στενά με τον ΟΗΕ και την κοινωνία των πολιτών, της οποίας η συμβολή είναι κρίσιμη.

Επιπλέον, η ΕΕ δημοσιοποίησε το σχέδιο δράσης της για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη δημοκρατία (2020-2024)¹⁰⁰, όπου καθορίζεται ένα ευνοϊκό πλαίσιο που αποσκοπεί στην προστασία των ανθρώπων, στην εξάλειψη των ανισοτήτων, των διακρίσεων αλλά και του αποκλεισμού, με τη φιλοδοξία να καταστεί ο αντιρατσισμός βασικό στοιχείο του διαλόγου και της συνεργασίας μας με τις χώρες εταίρους. Επιδιώκεται, έτσι, η συνεργασία με τα κράτη μέλη με σκοπό τον εντοπισμό κενών και βέλτιστων πρακτικών για την αντιμετώπιση του βίαιου εξτρεμισμού αλλά και η συνεργασία με εταιρείες του τομέα της Πληροφορικής για την αντιμετώπιση της ρητορικής μίσους στο διαδίκτυο και την προώθηση της αποδοχής της πολυμορφίας.

Ως προς το έργο των ευρωπαϊκών θεσμών στον τομέα, το Συμβούλιο της Ευρώπης έχει προβεί στην υιοθέτηση της οδηγίας¹⁰¹ 2000/43/ΕΚ του Συμβουλίου, της 29ης Ιουνίου 2000, περί εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης προσώπων ασχέτως φυλετικής ή εθνοτικής τους καταγωγής («οδηγία για τη φυλετική ισότητα») και της οδηγίας 2000/78/ΕΚ του Συμβουλίου, της 27ης Νοεμβρίου 2000, για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την

⁹⁹ Δήλωση του ύπατου εκπροσώπου, εξ ονόματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, για τη διεθνή ημέρα εξάλειψης των φυλετικών διακρίσεων, 21 Μαρτίου 2021, διαθέσιμο σε <https://www.consilium.europa.eu/el/press/press-releases/2021/03/19/declaration-by-the-high-representative-on-behalf-of-the-european-union-on-the-occasion-of-the-international-day-for-the-elimination-of-racial-discrimination-21-march-2021/>

¹⁰⁰ ΣΧΕΔΙΟ ΔΡΑΣΗΣ ΤΗΣ ΕΕ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΠΟΛΕΜΗΣΗ ΤΟΥ ΡΑΤΣΙΣΜΟΥ 2020-2025 Κλιμάκωση της δράσης για μια Ένωση Ισότητας, Σεπτέμβριος 2020 https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/stepping_up_action_for_a_union_of_equality_-_factsheet_el.pdf

¹⁰¹ Οράτε και ΕΚΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ, διαθέσιμη στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=celex%3A52014DC0002> .

εργασία («οδηγία για την ισότητα στην απασχόληση»). Οι οδηγίες κατά των διακρίσεων απαγορεύουν τις διακρίσεις λόγω φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής (οδηγία 2000/43/EK) καθώς και λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού (οδηγία 2000/78/EK) και παρέχουν προστασία σε διάφορους βασικούς τομείς της ανθρώπινης ζωής: απασχόληση και επαγγελματική κατάρτιση (αμφότερες οι οδηγίες)· εκπαίδευση, κοινωνική ασφάλιση και υγειονομική περίθαλψη, καθώς και πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες και στην παροχή τους, περιλαμβανομένης της στέγασης (οδηγία 2000/43/EK). Επίσης, απαγορεύουν διάφορες μορφές διακρίσεων, τόσο τις άμεσες όσο και τις έμμεσες διακρίσεις, την παρενόχληση, την εντολή για την εφαρμογή διακριτικής μεταχείρισης και τα αντίποινα και απαιτούν από τα κράτη μέλη να προβλέπουν αποτελεσματικές κυρώσεις και μέσα έννομης προστασίας.

Η θρησκεία, ειδικότερα, τυγχάνει προστασίας δυνάμει της οδηγίας 2000/78/EK. Η οδηγία¹⁰² απαγορεύει τις διακρίσεις λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων στον τομέα της απασχόλησης και παρέχει συναφή προστασία σε όλα τα άτομα που ασπάζονται οποιαδήποτε θρησκεία ή πεποίθηση. Εντούτοις, το άρθρο 4 παράγραφος 2 της οδηγίας επιτρέπει παρέκκλιση για τις εκκλησίες ή τις θρησκευτικές οργανώσεις ή τις οργανώσεις που εδράζονται σε πεποιθήσεις όταν πρόκειται για την ιδιότητά τους ως εργοδοτών. Επιτρέπεται στις εν λόγω οργανώσεις, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, να θεσπίζουν ειδικές απαιτήσεις με γνώμονα τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις των απασχολούμενων σε αυτές. Οι εν λόγω απαιτήσεις (αποκαλούνται «επαγγελματικές απαιτήσεις») πρέπει να είναι *ουσιώδεις, θεμιτές και δικαιολογημένες και δεν πρέπει να βασίζονται σε άλλα κριτήρια* (για παράδειγμα στον γενετήσιο προσανατολισμό του απασχολούμενου). Η Επιτροπή, μάλιστα, έχει προβεί στην παρακολούθηση της συνοχής των εθνικών εκτελεστικών νόμων με την εν λόγω παρέκκλιση, η οποία πρέπει να τυγχάνει περιοριστικής ερμηνείας, εφόσον αφορά εξαίρεση. Στο άρθρο 4 παρ. 2 της Οδηγίας 2000/78/EK προβλέπεται ότι «2. Τα κράτη μέλη μπορούν να διατηρούν στην ισχύουσα κατά την ημερομηνία έκδοσης της παρούσας οδηγίας εθνική τους νομοθεσία ή να προβλέψουν σε μελλοντική νομοθεσία η οποία αφορά τις ισχύουσες εθνικές πρακτικές, κατά την ημερομηνία

¹⁰² Παρ. 6.4 της ως άνω Έκθεσης

έκδοσης της παρούσας οδηγίας διατάξεις βάσει των οποίων, στην περίπτωση των επαγγελματικών δραστηριοτήτων των εκκλησιών ή άλλων δημοσίων ή ιδιωτικών ενώσεων η δεοντολογία των οποίων εδράζεται στη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις, η διαφορετική μεταχείριση που εδράζεται στο θρήσκευμα ή τις πεποιθήσεις ενός προσώπου δεν συνιστά διάκριση όταν, λόγω της φύσης των εν λόγω δραστηριοτήτων ή του πλαισίου εντός του οποίου ασκούνται, η θρησκεία ή οι πεποιθήσεις αποτελούν επαγγελματική απαίτηση ουσιώδη, θεμιτή και δικαιολογημένη, λαμβάνοντας υπόψη τη δεοντολογία της οργάνωσης. Αυτή η διαφορετική μεταχείριση ασκείται τηρουμένων των συνταγματικών διατάξεων και αρχών των κρατών μελών, καθώς και των γενικών αρχών του κοινοτικού δικαίου και δεν μπορεί να αιτιολογεί διάκριση η οποία βασίζεται σε άλλους λόγους»¹⁰³.

Επομένως, στην ευρωπαϊκή σφαίρα, έχει κατοχυρωθεί ο σεβασμός της θρησκευτικής ελευθερίας αλλά έχουν επίσης χαραχθεί και οι δρόμοι εξαιρέσεων όταν, για παράδειγμα, η χρήση ενός συμβόλου δεν εναρμονίζεται με τις δραστηριότητες του επαγγελματικού περιβάλλοντος και είναι δικαιολογημένη. Το πως ακριβώς ερμηνεύει και εφαρμόζει η νομολογία τέτοιες εξαιρέσεις, που ουσιαστικά αποτελούν την εξειδικευμένη ερμηνεία της 9 παρ. 2 της ΕΣΔΑ θα αποτελέσει αντικείμενο του επόμενου κεφαλαίου και μέσα από δικαστικές αποφάσεις που έχουν επιλεγεί να αναλυθούν.

¹⁰³ Διαθέσιμο το κείμενο της Οδηγίας στο:

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:32000L0078&from=EL>

β) Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας (ECRI) και η συμβολή του Οργανισμού Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (FRA)

Ο ρόλος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας (ECRI) επικεντρώνεται σε ζητήματα που αφορούν την καταπολέμηση του ρατσισμού, των διακρίσεων, της ξενοφοβίας, του αντισημιτισμού και της μισαλλοδοξίας στην Ευρώπη. Ένα από τα καθήκοντά του είναι η παρακολούθηση και η διαρκής ανάλυση της κατάστασης σε κάθε κράτος μέλος της ΕΕ και, ενδεχομένως, η υποστήριξη των κρατών μελών στην αντιμετώπιση τυχόν προβλημάτων ρατσισμού και μισαλλοδοξίας.¹⁰⁴ Στην πιο πρόσφατη έκθεση για την Γαλλία (πέμπτος κύκλος παρακολούθησης), που δημοσιεύθηκε την 1^η Μαρτίου 2016¹⁰⁵, η ECRI συνέστησε στις γαλλικές αρχές να καταπολεμήσουν τη φυλετικά και ομοφοβικά/τρανσφοβικά στερεότυπα και προκαταλήψεις για την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση των συγκεκριμένων προκλήσεων που προκύπτουν λόγω της συμβίωσης σε έναν διαπολιτισμικό κόσμο. Για το σκοπό αυτό, η ECRI συνέστησε την αναθεώρηση των σχολικών προγραμμάτων και των εκπαιδευτικών προγραμμάτων κατάρτισης προκειμένου να καταστεί δυνατή σε εκπαιδευτικούς και μαθητές η κατανόηση κοινωνικών ζητημάτων που συνδέονται με ερωτήσεις, όπως τις θρησκείες και πεποιθήσεις καθώς και θέματα μετανάστευσης.

Οι γαλλικές αρχές, μετά τις διαπιστώσεις της επιτροπής, ενημέρωσαν την ECRI ότι στις 19 Μαρτίου 2018, ο πρωθυπουργός παρουσίασε το δεύτερο εθνικό σχέδιο δράσης για την καταπολέμηση του ρατσισμού και του αντισημιτισμού για τα έτη 2018 έως 2020. Αυτή περιλαμβάνει μέτρα για την αύξηση των πόρων που διατίθενται σε εκπαίδευση κατά του ρατσισμού και του αντισημιτισμού και προβλέπει την ενίσχυση

¹⁰⁴ Πληροφορίες από τον επίσημο ιστότοπο του Συμβουλίου της Ευρώπης, διαθέσιμες στο: <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance>

¹⁰⁵ Συμπεράσματα ECRI δημοσιευμένα τον Μάρτιο του 2019 σχετικά με τη συμμόρφωση τις Γαλλίας στις παρατηρήσεις της Επιτροπής, διαθέσιμα στο: <https://rm.coe.int/ecri-conclusions-on-the-implementation-of-the-recommendations-in-respe/1680934a7d>

της κατάρτισης για όλο το προσωπικό για την πρόληψη και τη διαχείριση ρατσιστικών πράξεων και ρατσιστικών συζητήσεων¹⁰⁶.

Στην πιο πρόσφατη έκθεσή της¹⁰⁷, η ECRI επεσήμανε ότι το έτος 2020 χαρακτηρίστηκε επίσης από την αναζωπύρωση των εξτρεμιστικών τρομοκρατικών επιθέσεων, από άτομα ή ομάδες, κατά αλλόθρησκων προσώπων. Η άγρια δολοφονία δασκάλου σχολείου από ισλαμιστή «μαχητή» τον Οκτώβριο του 2020 στην περιοχή του Παρισιού στη Γαλλία και η επίθεση σε Ρωμαιοκαθολική Βασιλική στη Νίκαια ήταν από τα γεγονότα που στιγματίσαν τη Γαλλία.

Σημαντική είναι, επιπλέον, και η συμβολή του Οργανισμού Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (FRA)¹⁰⁸ που λειτουργεί ως ανεξάρτητο κέντρο αναφοράς και αριστείας για την προαγωγή και προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην ΕΕ. Στόχος του οργανισμού είναι η δημιουργία μίας καλύτερης Ευρώπης, όπου όλοι οι άνθρωποι που διαβιούν σε αυτοί να απολαμβάνουν θεμελιώδη δικαιώματα. Η μη διακριτική μεταχείριση βρίσκεται στον πυρήνα της δράσης του FRA, επί της οποίας εκδίδει εκθέσεις¹⁰⁹ αλλά διαθέτει και ένα σημαντικό εργαλείο¹¹⁰ αναζήτησης αποφάσεων διεθνούς, ευρωπαϊκού και εθνικού δικαίου,

¹⁰⁶ Η επόμενη έκθεση για την Γαλλία αναμένεται να δημοσιευτεί το 2022, βλ. σχετικά <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/-/council-of-europe-s-anti-racism-commission-to-prepare-report-on>

¹⁰⁷ Annual Report on ECRI's Activities covering period 1/1/2020-31/12/2021, σελ. 15 <https://rm.coe.int/annual-report-on-ecri-s-activities-for-2020/1680a1cd59>

¹⁰⁸ <https://fra.europa.eu/el/about-fra>

¹⁰⁹ Οργανισμός Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης Συμβούλιο της Ευρώπης, Εγχειρίδιο σχετικά με την ευρωπαϊκή νομοθεσία κατά των διακρίσεων, 2010, Σελ. 131-133 για τη θρησκεία https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/1510-FRA-CASE-LAW-HANDBOOK_EL.pdf και έκθεση του 2018 (σελ. 255-264) στο: https://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_non_discr_law_ELL.pdf

¹¹⁰ [https://fra.europa.eu/en/databases/anti-muslim-hatred/case-law?country\[\]=FR&year\[\]=2012&year\[\]=2013&year\[\]=2014&year\[\]=2015&year\[\]=2016&year\[\]=2017&year\[\]=2018&year\[\]=2019&year\[\]=2020&bias\[\]=religion&body\[\]=un%20human%20rights%20committee&body\[\]=un%20cerd%20committee&body\[\]=european%20court&body\[\]=national%20higher%20court&body\[\]=national%20court&body\[\]=equality%20body&body\[\]=ombudsman&body\[\]=high%20regulatory%20authority&body\[\]=national%20human%20rights%20body&crime\[\]=homicide&crime\[\]=physical%20violence&crime\[\]=arson&crime\[\]=vandalism&crime\[\]=property%20offence&crime\[\]=threat%20of%20violence&crime\[\]=incitement%](https://fra.europa.eu/en/databases/anti-muslim-hatred/case-law?country[]=FR&year[]=2012&year[]=2013&year[]=2014&year[]=2015&year[]=2016&year[]=2017&year[]=2018&year[]=2019&year[]=2020&bias[]=religion&body[]=un%20human%20rights%20committee&body[]=un%20cerd%20committee&body[]=european%20court&body[]=national%20higher%20court&body[]=national%20court&body[]=equality%20body&body[]=ombudsman&body[]=high%20regulatory%20authority&body[]=national%20human%20rights%20body&crime[]=homicide&crime[]=physical%20violence&crime[]=arson&crime[]=vandalism&crime[]=property%20offence&crime[]=threat%20of%20violence&crime[]=incitement%20)

καθώς και δικαστικές αποφάσεις αλλά και συμπεράσματα οργανισμών για τα εγκλήματα μίσους και ρητορικής μίσους εις βάρος μουσουλμάνων. Επίσης, ενημερώνει τα θύματα τέτοιων επιθέσεων σχετικά με το σε ποιους φορείς μπορούν να απευθυνθούν.

Από τη σύντομη επισκόπηση των δράσεων του ECRI και του FRA προκύπτει ένα ζωηρό ενδιαφέρον αναφορικά με τη Γαλλία για την καταγραφή αλλά και την αντιμετώπιση του φαινομένου της ισλαμοφοβίας σε όλες τις διαστάσεις του. Με κατανόηση των βασικών γαλλικών χαρακτηριστικών της πολυπολιτισμικότητας αλλά και της απειλής του φονταμεταλισμού, γίνεται μία σημαντική προσπάθεια ώστε να σταθμιστούν οι προκλήσεις στη Γαλλία στο ζήτημα. Ένα ζήτημα που ούτε απλό ούτε νέο είναι για την Γαλλία, αντιθέτως λειτουργεί ως το κόκκινο πανί σε πολλές εκφάνσεις του δημόσιου βίου, και ειδικά στα δημόσια σχολεία αλλά και στους χώρους εργασίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΕΡΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΛΑΜΟΦΟΒΙΑ ΣΤΗΝ ΓΑΛΛΙΑ

α) Η νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ) και ειδικά η υπόθεση C-188/15

Ένα από τα σημαντικά ζητήματα με τα οποία έχει κληθεί να αποφασίσει και να γνωμοδοτήσει το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ) είναι αυτό της απαγόρευσης να φέρουν οι εργαζόμενοι στον χώρο εργασίας οιοδήποτε εμφανές σύμβολο εκδήλωσης πολιτικών, φιλοσοφικών ή θρησκευτικών πεποιθήσεων¹¹¹. Από χώρες όπου μουσουλμάνοι πολίτες εργάζονται ή εκπαιδεύονται και γενικά συμμετέχουν στον δημόσιο βίο, όπως συμβαίνει και στην υπό εξέταση περίπτωση της Γαλλίας, το ΔΕΕ έχει λάβει προδικαστικές παραπομπές από τα κράτη μέλη ούτως ώστε να επιλυθούν ανακύπτοντα ζητήματα. Σε τέτοιες περιπτώσεις¹¹² ελέγχονται αν

¹¹¹ΑΝΑΚΟΙΝΩΘΕΝ ΤΥΠΟΥ ΔΕΕ αριθ. 128/21 Λουξεμβούργο, 15 Ιουλίου 2021 Απόφαση στις συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-804/18 και C-341/19 WABE και MH Müller Handel που αφορούν τη Γερμανία, διαθέσιμο στο: <https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2021-07/cp210128el.pdf>

¹¹² Βλ. και Υπόθεση C-157/15 (Samira Achbita και Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding κατά G4S Secure Solutions NV) Απόφαση του Δικαστηρίου (τμήμα μείζονος συνθέσεως) της 14ης Μαρτίου 2017 Έμμεση διάκριση – Απαγόρευση σε εργαζομένη να φορά μουσουλμανική μαντίλα (Βέλγιο) διαθέσιμη στο: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?jsessionid=3EDFDF05BC6BD6AED4285DFCE6EA7333?text=&docid=188852&pageIndex=0&doclang=EL&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=6767454>. Σε αυτή το ΔΕΕ αντιστοίχως καταλήγει ότι «...Αντιθέτως, ένας τέτοιος εσωτερικός κανόνας ιδιωτικής επιχειρήσεως ενδέχεται να συνιστά έμμεση διάκριση κατά την έννοια του άρθρου 2, παράγραφος 2, στοιχείο β', της οδηγίας 2000/78, εάν αποδεικνύεται ότι η επιβαλλόμενη εκ πρώτης όψεως ουδέτερη υποχρέωση συνεπάγεται, εν τοις πράγμασι, τη μειονεκτική μεταχείριση κάποιων προσώπων λόγω ορισμένης θρησκείας ή ορισμένων πεποιθήσεων, εκτός εάν τούτο δικαιολογείται αντικειμενικά από έναν θεμιτό σκοπό, όπως η εκ μέρους του εργοδότη τήρηση μιας πολιτικής φιλοσοφικής, θρησκευτικής και πολιτικής ουδετερότητας στις σχέσεις του με τους πελάτες του, και εάν τα μέσα για την επίτευξη του σκοπού αυτού είναι πρόσφορα και αναγκαία, πράγμα το οποίο εναπόκειται στο αιτούν

τηρήθηκαν οι ελάχιστες εγγυήσεις για τον περιορισμό της χρήσης κάποιου θρησκευτικού συμβόλου του εργαζομένου αλλά και η αιτιολογία του εργοδότη.

Πριν ξεκινήσει όμως η παρουσίαση των υποθέσεων, είναι σημαντικό να διευκρινιστεί ότι το γεγονός ότι το παρόν κεφάλαιο τιτλοφορείται ως νομολογία για την ισλαμοφοβία, δεν σημαίνει απαραίτητα ότι η απόφαση ενέχει κάποιας μορφής μισαλλοδοξία κατά των πιστών του ισλάμ. Έχει περισσότερο την έννοια ότι ένα από τα αντίδικα μέρη έστω αισθάνεται ότι παραβιάζεται κάποιο δικαίωμά του, όπως αυτό στη θρησκευτική ελευθερία και ειδικότερα την μουσουλμανική του πίστη. Αν τελικά η παρέμβαση στην θρησκευτική ελευθερία είναι θεμιτή ή όχι, αυτό θα κριθεί από το εκάστοτε Δικαστήριο. Αυτό όμως που εξετάζει το Δικαστήριο, είναι αν στα μέτρα που έλαβε το κράτος κατά του ατόμου, υποκρύπτεται κάποιας μορφής άμεσης ή έμμεσης διάκριση. Οπότε και ο όρος χρησιμοποιείται κατά την διαδικασία ώστε να αποδοθεί με ευσύνοπτο τρόπο το ζητούμενο, που είναι πότε δικαιολογημένα το κράτος αναγκάστηκε να παρέμβει στην εκδήλωση της θρησκευτικής πίστης.

Εισαγωγικά, σε πρόσφατες υποθέσεις που αφορούσαν τη Γερμανία (υποθέσεις C-804/18 και C-341/19 WABE και MH Müller Handel) ¹¹³, το ΔΕΕ διατύπωσε ότι η «απαγόρευση» χρήσης εμφανούς συμβόλου εκδήλωσης πολιτικών, φιλοσοφικών ή θρησκευτικών πεποιθήσεων μπορεί να δικαιολογηθεί *«από την ανάγκη του εργοδότη να παρουσιάζει ουδέτερη εικόνα έναντι των πελατών ή να προλαμβάνει τις κοινωνικές αντιπαραθέσεις»*. Η δικαιολόγηση όμως αυτή πρέπει να ανταποκρίνεται σε πραγματική ανάγκη του εργοδότη και, στο πλαίσιο του

δικαστήριο να εξακριβώσει». Η συγκεκριμένη απόφαση θεωρείται ότι ομοιάζει πολύ στο ιστορικό της με την C-188/15 (Γαλλία) που θα αναλυθεί αμέσως μετά.

¹¹³ Ο.π. υποθέσεις C-804/18 και C-341/19 WABE και MH Müller Handel. Σε αυτές το Δικαστήριο αποφάσισε ότι ο εργοδότης πρέπει να αποδείξει ότι τη στιγμή που θεσπίστηκε ο εν λόγω εσωτερικός κανόνας υπήρχε ή υπάρχει επαρκώς συγκεκριμένος κίνδυνος, όπως για παράδειγμα ο κίνδυνος ειδικής αναταραχής εντός της εταιρείας ή ο ειδικός κίνδυνος μειωμένων κερδών, επομένως μια τέτοια απαίτηση εμπίπτει στο πλαίσιο που καθορίζεται στο άρθρο 2 παράγραφος 2 στοιχείο β) σημείο i) της Οδηγίας 2000/78 σε σχέση με την αιτιολόγηση της έμμεσης άνισης μεταχείρισης λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων. Το κείμενο διαθέσιμο στη γερμανική και τη γαλλική γλώσσα στο <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=246501&pageIndex=0&doclang=FR&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=705122>

συμβιβασμού των επίμαχων δικαιωμάτων και συμφερόντων, το Δικαστήριο μπορεί να λαμβάνουν υπόψη το ιδιαίτερο πλαίσιο κάθε κράτους μέλους και ιδίως τις ευνοϊκότερες εθνικές διατάξεις όσον αφορά την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας. Οι υποθέσεις αφορούσαν μία μουσουλμάνα παιδαγωγό και μία μουσουλμάνα εργαζόμενη ως σύμβουλος πωλήσεων, αμφότερες φορούσαν μαντίλα στον χώρο εργασίας. Από αυτές τις αποφάσεις δημιουργούνται ερωτήματα για το ποια ακριβώς μπορεί να είναι αυτή η λεγόμενη «πραγματική ανάγκη» του εργοδότη που τον οδηγεί στο να περιορίσει τη χρήση του θρησκευτικού συμβόλου και ποια χαρακτηριστικά έχει αυτό το «ιδιαιτέρο (νομοθετικό) πλαίσιο» του κράτους που πρέπει να γίνει σεβαστό. Οι αποφάσεις αυτές δεν θα αναλυθούν περεταίρω εδώ, καθώς μας αφορά εν προκειμένω η Γαλλία και καθώς πρόδρομος των αποφάσεων αυτών ήταν οι αποφάσεις που παρουσιάζονται αμέσως παρακάτω. Σε κάθε περίπτωση, όμως, θέτουν ερωτήματα και προβληματισμούς που πρέπει να μας απασχολήσουν.

Από τη νομολογία του ΔΕΕ ειδικά για τη Γαλλία, μεγάλης σημασίας είναι η υπόθεση *Asma Bougnaoui και Association de défense des droits de l'homme (ADDDH) κατά Micropole SA (C-188/15)*¹¹⁴. Ως προς το ιστορικό της υπόθεσης, η προσφεύγουσα *Asma Bougnaoui* προσελήφθη ως μηχανικός μελετών από την εταιρία *Micropole SA*, εταιρία παροχής συμβουλευτικών υπηρεσιών, τεχνικής υποστηρίξεως και επιμορφώσεως, εξειδικευμένη στην ανάπτυξη και την εφαρμογή επιχειρησιακών αποφάσεων. Της προσλήψεώς της ως υπαλλήλου από τη συγκεκριμένη εταιρία είχε προηγηθεί η ολοκλήρωση της πρακτικής ασκήσεώς της σε αυτήν με το πέρας των σπουδών. Η σύμβαση εργασίας της με την *Micropole* έφερε ως ημερομηνία ενάρξεως την 15η Ιουλίου 2008. Ένα περίπου χρόνο μετά, κλήθηκε σε συνέντευξη ενόψει ενδεχόμενης απόλυσής της και μία εβδομάδα μετά, με επόμενη επιστολή απολύθηκε. Εντός της επιστολής αναφερόταν ότι «*Σας ζητήσαμε να*

¹¹⁴ Προτάσεις Γενικής Εισαγγελέως ELEANOR SHARPSTON της 13ης Ιουλίου 2016 διαθέσιμες στο:

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:62015CC0188&from=EN>

και κείμενο απόφασης διαθέσιμο στο: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=188853&doclang=el>

παράσχετε τις υπηρεσίες σας στον πελάτη Gourama, στις 15 Μαΐου, στις εγκαταστάσεις της εταιρίας στην Toulouse. Μετά την αποστολή σας αυτή, ο πελάτης μάς ανέφερε ότι η αμφίεση με μαντίλα, την οποία πράγματι φοράτε καθημερινά, ενόχλησε αρκετούς από τους συνεργάτες του. Ζήτησε επίσης “να μην υπάρχει μαντίλα την επόμενη φορά”....Εκτιμούμε ότι τα εν λόγω περιστατικά δικαιολογούν, για τους προαναφερθέντες λόγους, τη λύση της συμβάσεως εργασίας σας». Στην ίδια επιστολή, μάλιστα, αναφέρεται ότι στη συνέντευξη πρόσληψης της είχε ζητηθεί να μη φοράει μαντίλα όταν βρίσκεται με πελάτες της εταιρίας αλλά και στην συνέντευξη που προηγήθηκε της απόλυσης η εργαζόμενη αρνήθηκε να σταματήσει να φοράει μαντίλα στο μέλλον.

Τον Νοέμβριο 2009, η προσφεύγουσα προσέβαλε την απόφαση απόλυσής της και προσέφυγε ενώπιον του Conseil de prud’hommes de Paris (δικαστήριο εργατικών διαφορών του Παρισιού), υποστηρίζοντας ότι η απόλυσή της αποτελούσε διακριτική μεταχείριση λόγω των θρησκευτικών της πεποιθήσεων. Με απόφασή του της 4ης Μαΐου 2011, το δικαστήριο έκρινε ότι η απόλυση θεμελιωνόταν σε σοβαρό και πραγματικό λόγο, υποχρέωσε την Micropole να καταβάλει στην A. Bougnaoui το ποσό αποζημίωσης ως αντισταθμιστική αποζημίωση λόγω καταγγελίας και απέρριψε επί της ουσίας τα λοιπά αιτήματά της. Σε έφεση που άσκησε κατά της ανωτέρω απόφασης, το cour d’appel de Paris (εφετείο του Παρισιού), επικύρωσε την απόφαση του πρωτοβάθμιου δικαστηρίου εργατικών διαφορών. Στα πλαίσια αίτηση αναιρέσεως που άσκησε η προσφεύγουσα, το αιτούν Δικαστήριο υπέβαλε προδικαστικό ερώτημα προς το ΔΕΕ, ρωτώντας: «Έχουν οι διατάξεις του άρθρου 4, παράγραφος 1, της [οδηγίας 2000/78], για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία, την έννοια ότι συνιστά ουσιαστική και καθοριστική επαγγελματική προϋπόθεση, λόγω της φύσεως της οικείας επαγγελματικής δραστηριότητας ή του πλαισίου εντός του οποίου αυτή διεξάγεται, η επιθυμία πελάτη εταιρίας παροχής συμβουλευτικών υπηρεσιών στον τομέα της πληροφορικής να μην παρέχονται πλέον οι υπηρεσίες πληροφορικής της εταιρίας

αυτής από εργαζομένη, μηχανικό μελετών, η οποία φορά μουσουλμανική μαντίλα;»¹¹⁵

Στη διαδικασία που ακολούθησε, εκτός από την προσφεύγουσα, την ADDH (οργάνωση ανθρωπίνων δικαιωμάτων) και την Micropole (εναγόμενη εταιρεία), συμμετείχαν στη διαδικασία με γραπτές παρατηρήσεις τους η Γαλλική και η Σουηδική Κυβέρνηση καθώς επίσης και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Όλοι οι μετέχοντες στη διαδικασία –με την προσθήκη της Κυβερνήσεως του Ηνωμένου Βασιλείου– ανέπτυξαν και προφορικά τα επιχειρήματά τους, στην επ’ ακροατηρίου συζήτηση της 15ης Μαρτίου 2016. Το στοιχείο αυτό, δηλαδή της συμμετοχής περισσότερων χωρών αλλά και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, ενισχύει τη σημασία της απόφασης, πέραν της ίδιας της ουσίας της υπόθεσης. Η απόφαση τελικά εκδόθηκε στις 14ης Μαρτίου 2017. Επιπλέον, και πριν την ανάλυση του περιεχομένου της απόφασης που θα ακολουθήσει, παρατηρείται ότι μία μουσουλμάνα εργαζομένη επί σχεδόν 8 χρόνια προσπαθούσε να δικαιωθεί τόσο από τα γαλλικά δικαστήρια όσο και από την απόφαση του ΔΕΕ, για το δικαίωμά της ή τον περιορισμό αυτού στο να φορά μαντίλα, σύμβολο της μουσουλμανικής θρησκευτικής της πίστης. Καθ’ όσον για μία γυναίκα το να φορά μαντίλα είναι και υποχρέωση σύμφωνα με τη μουσουλμανική πίστη, είναι χαρακτηριστικό ότι οι γυναίκες αντιμετωπίζουν συχνότερα διακρίσεις στον επαγγελματικό τομέα σε σχέση με τους άνδρες.

Ως προς το περιεχόμενο των προτάσεων της Γενικής Εισαγγελέως Sharpston στην απόφαση C/188-15¹¹⁶, σημείο εκκίνησης αποτελεί το αν η υπό συζήτηση

¹¹⁵ Όπως παραπάνω, παράγραφος 19 στο κείμενο της απόφασης διαθέσιμο στο: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=188853&doclang=el>

¹¹⁶ Στη σκέψη 29, η γενική εισαγγελέας παρατηρεί, μεταξύ άλλων, ότι «... Συνήθως (πιθανότατα, αυτό είναι που συμβαίνει γενικώς) εκείνος ή εκείνη που ακολουθεί κάποιο θρησκευτικό credo δεν εκλαμβάνει ως απολύτως «θεμελιώδη» όλα τα στοιχεία που συνθέτουν την επιτομή του τυπικού της πίστεώς του. Κάθε πιστός ακολουθεί με τον δικό του τρόπο και με διαφορετική ένταση το τυπικό της θρησκείας του. Προϊόντος του χρόνου, αυτό που θεωρείται ουσιώδες για την πίστη πιθανότατα παραλλάσσει. Και τούτο διότι οι προσωπικές πεποιθήσεις διέρχονται συνήθως από διαφορετικά στάδια και εξελίσσονται στη διάρκεια της ζωής, γεγονός το οποίο επηρεάζει, μεταξύ άλλων, και τον τρόπο με τον οποίο το άτομο προσηλώνεται τις ποικίλες υποχρεώσεις που επάγονται οι πεποιθήσεις του. Ορισμένοι, με την πάροδο του χρόνου, γίνονται λιγότερο ακριβείς στην τήρηση των υποχρεώσεών τους· άλλοι, ωστόσο, επιδεικνύουν περισσότερο ζήλο». Το στοιχείο αυτό

υπόθεση χαρακτηρίζεται ως άμεση διάκριση ή έμμεση διάκριση και αν αυτή μπορεί να δικαιολογηθεί. Η γενική εισαγγελέας, μετά τις προκαταρκτικές της παρατηρήσεις, κάνει μία επισκόπηση της νομοθεσίας κάποιων κρατών-μελών σχετικά με την χρήση θρησκευτικών συμβόλων στον χώρο εργασίας με επίκληση της σχετικής νομολογίας που συνδέεται με επίμαχο ερώτημα. Στις σκέψεις 84-89, η γενικής εισαγγελέας του ΔΕΕ αποφαίνεται ότι η απόλυση της A. Bougnaoui σχετιζόταν με διάταξη του ενδυματολογικού κώδικα του εργοδότη της που απαγόρευε στους εργαζομένους να φέρουν θρησκευτική αμφίεση. Ωστόσο, δεν απολύθηκε λόγω της θρησκείας της αλλά επειδή εκδήλωνε τη θρησκεία της. Αναρωτιέται η εισαγγελέας αν η απαγόρευση που προβλέπει η οδηγία 2000/78 δεν εκτείνεται απλώς στη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις του εργαζομένου, αλλά καταλαμβάνει και τις εκδηλώσεις της θρησκείας ή των πεποιθήσεων και απαντά καταφατικά, επισημαίνοντας όμως ότι είναι αληθές ότι η οδηγία ουδόλως αναφέρει ρητώς το ζήτημα της εκδηλώσεως. Από το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ και το άρθρο 10 του Χάρτη, άλλωστε, προκύπτει ότι, σε κάθε περίπτωση, το δικαίωμα του ατόμου να εκδηλώνει τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις του γίνεται κατανοητό ως αναπόσπαστο μέρος της ελευθερίας που τα άρθρα αυτά κατοχυρώνουν¹¹⁷.

Τελικά, στη σκέψη 88 οδηγείται στο συμπέρασμα ότι η προσφεύγουσα αντιμετώπισε δυσμενή μεταχείριση λόγω της θρησκείας της από ό,τι θα είχε αντιμετωπίσει υπάλληλος ευρισκόμενος σε ανάλογη κατάσταση. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει «...Άλλος ή άλλη μηχανικός σχεδιασμού υπάλληλος στην *Microrole* που δεν θα επέλεγε να εκδηλώνει τις θρησκευτικές του ή της πεποιθήσεις φορώντας συγκεκριμένα ενδύματα δεν θα είχε απολυθεί. Εν προκειμένω, είναι ακριβώς η απαγόρευση χρήσεως ενδυμάτων με τα οποία εκδηλώνεται το

ενέχει και μία προσπάθεια «κατανόησης» τη θρησκευτικής πίστης της προσφεύγουσας της επίδικης υπόθεσης αλλά και βαθμού συμμόρφωσής της στην μουσουλμανική πίστη. Μόνο έτσι άλλωστε θα γίνει κατανοητό και σεβαστό το δικαίωμά της ή μη να φορά μουσουλμανική μαντίλα στον εργασιακό της χώρο. Προτάσεις Γενικής Εισαγγελέως ELEANOR SHARPSTON της 13ης Ιουλίου 2016 διαθέσιμες στο:

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:62015CC0188&from=EN>

¹¹⁷ Βλ., επίσης, επ' αυτού και σε διαφορετικό πλαίσιο, προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Υ. Βοτ στις συνεκδικασθείσες υποθέσεις Χ και Υ (C-71/11 και C-99/11, EU:C:2012:224) κατά παραπομπή της εισαγγελέως στη σκέψη 87, παραπομπή 80.

θηρσκευτικό πιστεύω της εργαζομένης που οδηγεί σε δυσμενή μεταχείριση, ήτοι στην απόλυσή της». Μάλιστα, όπως διατυπώνει η εισαγγελέας, «η απόλυσή της ισοδυναμούσε με άμεση διάκριση σε βάρος της λόγω της θρησκείας ή των πεποιθήσεών της κατά την έννοια του άρθρου 2, παράγραφος 2, στοιχείο α', της οδηγίας 2000/78» και προτείνει στο αιτούν δικαστήριο να εκκινήσει διαδικασία διερεύνησης αν μπορεί να τύχει εφαρμογής κάποια παρέκκλιση από αυτές που προβλέπονται στην εν λόγω οδηγία στο άρθρο 4, παρ. 1. Εκεί¹¹⁸ (α. 4 παρ. 1 οδηγίας 2000/78 (Επαγγελματικές απαιτήσεις) προβλέπεται ότι «1. Κατά παρέκκλιση του άρθρου 2 παράγραφοι 1 και 2, τα κράτη μέλη μπορούν να προβλέπουν ότι η διαφορετική μεταχείριση που βασίζεται σε ένα από τους λόγους που αναφέρονται στο άρθρο 1, δεν συνιστά διάκριση όταν, λόγω της φύσης των συγκεκριμένων επαγγελματικών δραστηριοτήτων ή του πλαισίου εντός του οποίου διεξάγονται αυτές, ένα τέτοιο χαρακτηριστικό αποτελεί ουσιαστική και καθοριστική επαγγελματική προϋπόθεση, εφόσον ο στόχος είναι θεμιτός και η προϋπόθεση είναι ανάλογη». Επομένως, με όσα διαλαμβάνει υπόψιν η γενική εισαγγελέας, καταλήγει στη σκέψη¹¹⁹ ότι δεν μπορεί η απαγόρευση περιβολής με ισλαμική μαντίλα να κριθεί ως ουσιαστική και καθοριστική επαγγελματική απαίτηση διότι δεν προκύπτει ότι δεν ήταν σε θέση να εκτελέσει ως μηχανικός τα καθήκοντά της.

Όταν η Γενική Εισαγγελέας εξετάζει το ενδεχόμενο ύπαρξης έμμεσης διάκρισης καθώς και το αν αυτή δικαιολογείται δυνάμει το άρθρ. 2§2 β' στοιχείο i.¹²⁰ σε περίπτωση που το Δικαστήριο ταχθεί υπέρ της ύπαρξης έμμεσης διάκρισης (σκ. 109 επ.). Λαμβάνει ως υποθετικό δεδομένο ότι ο κανόνας που ισχύει στην εταιρεία είναι γενικός, ενδυματολογικός και απόλυτης ουδετερότητας, θεωρεί ότι ο κανόνας εισάγει έμμεση διάκριση και εξετάζεται αν τηρούνται οι προϋποθέσεις της Οδηγίας 2000/78.

¹¹⁸. Διαθέσιμο στο:

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:32000L0078&from=EL>

¹¹⁹ Σκέψη 152

¹²⁰ « i) η εν λόγω διάταξη, κριτήριο ή πρακτική δικαιολογείται αντικειμενικά από ένα θεμιτό στόχο και τα μέσα για την επίτευξη του στόχου αυτού είναι πρόσφορα και αναγκαία»

Ως θεμιτός στόχος ορίζεται, σε αυτό το πλαίσιο, το συμφέρον της επιχείρησης αλλά και η επιθυμία του εργοδότη να προβάλλει μία ορισμένη εικόνα της επιχείρησης προς τους πελάτες του. Το επιβαλλόμενο μέτρο όμως πρέπει να είναι και ανάλογο, κατά την στάθμιση της αναλογικότητας. Κρίσιμα στοιχεία αποτελούν, μεταξύ άλλων, και το μέγεθος της επιχείρησης (σκέψη 125¹²¹) και ως εκ τούτου η δυνατότητα του εργοδότη να διαχειριστεί ευκολότερα την κατανομή αρμοδιοτήτων ανάμεσα στο προσωπικό του και η δυνατότητα περιβολής του θρησκευτικού συμβόλου με διακριτικότητα¹²². Τέλος, η Γενική Εισαγγελέας καταλήγει στο ότι αν ο συμβιβασμός θρησκευτικής ελευθερίας εργαζομένου και επιχειρηματικής ελευθερίας του εργοδότη δεν επιτευχθεί, ως έσχατη λύση προκρίνεται η υποχώρηση του συμφέροντος των επιχειρήσεων για μεγιστοποίηση του κέρδους τους, διότι διαφορετικά θα προτεραιοποιούνταν δηλωτικές προκαταλήψεων συμπεριφορές πελατών και θα ματαιωνόταν ο σκοπός της οδηγίας 2000/78, που είναι «η παροχή προστασίας στο χώρο εργασίας από δυσμενή μεταχείριση (τουτέστιν, διάκριση) λόγω ενός απαγορευμένου γνωρίσματος και σκοπός δεν είναι να χάσει κάποιος τη δουλειά του προκειμένου να βοηθήσει τη γραμμή κέρδους του εργοδότη»¹²³.

Στην υπόθεση, το δικαστήριο τελικά αποφαινεται ότι «*Το άρθρο 4, παράγραφος 1, της οδηγίας 2000/78/ΕΚ του Συμβουλίου, της 27ης Νοεμβρίου 2000, για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία, έχει την έννοια ότι η βούληση ενός εργοδότη να λάβει υπόψη τις επιθυμίες πελάτη να μην του παρέχονται πλέον οι υπηρεσίες του εν λόγω εργοδότη από εργαζομένη που φορά μουσουλμανική μαντίλα δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ουσιαστική και καθοριστική επαγγελματική προϋπόθεση κατά την έννοια της διατάξεως αυτής*»¹²⁴.

¹²¹ «Όσο μεγαλύτερη είναι η επιχείρηση, τόσο πιθανότερο είναι να διαθέτει τους αναγκαίους πόρους που θα της επιτρέπουν να είναι ευέλικτη κατά την κατανομή των καθηκόντων στους εργαζομένους».

¹²² σκέψη 124, με παραπομπή στην απόφαση Eweida του ΕΔΔΑ

¹²³ Σκέψη 133

¹²⁴ Το κείμενο της απόφασης διαθέσιμο:

<https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=188853&doclang=el>

Στο σκεπτικό της απόφασης, γίνεται υπόμνηση ότι το Δικαστήριο έχει επανειλημμένως αποφανθεί ότι από το άρθρο 4, παράγραφος 1, της οδηγίας 2000/78 προκύπτει ότι «ουσιαστική και καθοριστική επαγγελματική προϋπόθεση δεν πρέπει να συνιστά ο λόγος επί του οποίου βασίζεται η διαφορετική μεταχείριση, αλλά χαρακτηριστικό συναρτώμενο με τον λόγο αυτόν»¹²⁵. Κατά την αιτιολογική σκέψη 23 της οδηγίας 2000/78, «μόνο σε πολύ περιορισμένες περιπτώσεις» ένα γνώρισμα που συνδέεται με το θρήσκευμα μπορεί να αποτελεί ουσιαστική και καθοριστική επαγγελματική προϋπόθεση ενώ κατά το γράμμα του α. 4 παρ. 1 το χαρακτηριστικό συνιστά τέτοια προϋπόθεση μόνο όταν συνδέεται με τη φύση των επαγγελματικών δραστηριοτήτων ή του πλαισίου τους, ενώ δεν μπορεί, αντιθέτως, να καλύπτει υποκειμενικές εκτιμήσεις, όπως η βούληση του εργοδότη προκειμένου να γίνει αρεστός στον εκάστοτε πελάτη και τις επιθυμίες αυτού. Τέτοια βούληση εργοδότη, που λαμβάνει υπόψιν την μη αρεστή μαντίλα της εργαζόμενης, δεν μπορεί να κριθεί ουσιαστική και καθοριστική επαγγελματική προϋπόθεση κατά την έννοια του α. 4 παρ. 1 της οδηγίας 2000/78.

Ωστόσο, το δικαστήριο πουθενά στην συγκεκριμένη απόφασή του δεν καταλήγει σε συμπέρασμα αν εν προκειμένω στην υπόθεση υπήρξε άμεση ή έμμεση διάκριση ει βάρος της προσφεύγουσας¹²⁶ γιατί μία τέτοια διάκριση δεν του ζητήθηκε από το εθνικό δικαστήριο, παρά την πρόταση της γενικής εισαγγελέως που σαφώς αναφέρει το είδος της διάκριση που υπέστη ως άμεσης¹²⁷. Αντιθέτως, στην απόφαση C-157/15¹²⁸ (Βέλγιο) που εκδόθηκε την ίδια ημέρα για άλλη προσφεύγουσα, αναφέρεται ότι η έννοια της απαγόρευσης του α.2 πα2. της οδηγίας 2000/78/ΕΚ όταν

¹²⁵ Η ίδια η απόφαση, στη σκέψη 37, παραπέμπει στις αποφάσεις του: της 12ης Ιανουαρίου 2010, *Wolf*, C-229/08, EU:C:2010:3, σκέψη 35, της 13ης Σεπτεμβρίου 2011, *Prigge κ.λπ.*, C-447/09, EU:C:2011:573, σκέψη 66, της 13ης Νοεμβρίου 2014, *Vital Pérez*, C-416/13, EU:C:2014:2371, σκέψη 36, καθώς και της 15ης Νοεμβρίου 2016, *Salaberria Sorondo*, C-258/15, EU:C:2016:873, σκέψη 33)

¹²⁶ Παράγραφος 31 απόφασης C-188/15

¹²⁷ Πρόταση γενικής εισαγγελέως, σκέψη 135, όπου αναφέρεται ότι «Κανόνας που περιλαμβάνεται σε κανονισμό εργασίας επιχειρήσεως και απαγορεύει στους υπαλλήλους να φέρουν θρησκευτικά σύμβολα ή θρησκευτική ενδυμασία κατά την επαφή με τους πελάτες της επιχειρήσεως ενέχει άμεση διάκριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων...»

¹²⁸ Διαθέσιμο το κείμενο της απόφασης στο:

<https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=188853&doclang=el>

απορρέει από εσωτερικό κανόνα ιδιωτικής επιχειρήσεως και δεν επιτρέπει τη χρήση οποιουδήποτε συμβόλου, δεν συνιστά άμεση¹²⁹ διάκριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων κατά την έννοια της οδηγίας αυτής¹³⁰. Τέτοιος εσωτερικός κανόνας ιδιωτικής επιχειρήσεως ενδέχεται να συνιστά όμως, έμμεση διάκριση κατά την έννοια του άρθρου, εάν αποδεικνύεται ότι η επιβαλλόμενη εκ πρώτης όψεως ουδέτερη υποχρέωση συνεπάγεται, εν τοις πράγμασι, τη μειονεκτική μεταχείριση κάποιων προσώπων λόγω ορισμένης θρησκείας ή ορισμένων πεποιθήσεων, εκτός και αν αυτό υπαγορεύεται από θεμιτό σκοπό (π.χ. ουδετερότητα στις σχέσεις με πελάτες του) και εάν τα μέσα κρίνονται είναι πρόσφορα και αναγκαία, κάτι που το αιτούν δικαστήριο καλείται να διακριβώσει. Η διαφορά βεβαίως με την C-188/15 έγκειται στο γεγονός ότι η απόλυση δεν προήλθε με βάση τον κανονισμό λειτουργίας της εταιρείας αλλά από τα παράπονα των πελατών.

Επομένως, σε μία κριτική της υπόθεσης C-188/15, το ΔΕΕ με αυτή του την απόφαση θέλησε να περιφρουρήσει την έννοια και την εφαρμογή των περιορισμών που θέτει η οδηγία με βάση υποκειμενικές εκτιμήσεις εργοδοτών κατόπιν αιτήματος πελατών, αυθαίρετες και αναιτιολόγητες απολύσεις εργαζομένων με επισφαλείς αιτιολογίες, ειδικά όταν ο κύκλος εργασιών κάποιων εταιριών είναι τόσο μεγάλος που τελικά οι συνέπειες είναι δυσανάλογα επιβαρυντικές για τον εργαζόμενο.

Από μία άλλη οπτική, δίνει και μία «νόμιμη λύση» και κίνητρο σε κάποιον εργοδότη που δεν επιθυμεί εν γένει θρησκευτικά σύμβολα στην επιχείρησή του να θεσπίσει «προληπτικά» ένα εσωτερικό κανονισμό που να τα απαγορεύει, ακόμα και

¹²⁹ Δημήτρης Ζερδελής, «Οι επιθυμίες των πελατών και η πολιτική ουδετερότητας ως λόγοι διακρίσεων λόγω θρησκείας, Με αφορμή τις αποφάσεις του Δ.Ε.Ε. στις υποθέσεις *Boughaoui (C – 188/15)* και *Achbita (C-157/15)*» ΕΕργΔ Τόμος 77^{ος} τεύχος 7, έτος 2018, σελ. 817-836. Εκεί, αναλύεται ειδικά η διαφορά άμεσης και έμμεσης διάκρισης στις σελ. 823-824

¹³⁰ Μανώλης Περάκης, «Η απόλυση εργαζομένου επειδή φέρει εμφανώς θρησκευτικά σύμβολα κατά την εκτέλεση της εργασίας του – Παρατηρήσεις στις ΔικΕΕ υποθ. C-157/15 και C – 188/15», δημοσιευμένο στο Δίκαιο Επιχειρήσεων και Εταιρειών, 2017, σελ. 420-425 και ειδικά σελίδα 421.

Εκεί ο συγγραφέας θέτει τον προβληματισμό αν οι δύο αποφάσεις είναι μεταξύ τους συνεπείς, «δεδομένου ότι δεν εξηγείται από το Δικαστήριο το γιατί είναι εν τέλει σύμφωνο με το ενωσιακό δίκαιο να απαγορεύει ο εργοδότης τα θρησκευτικά σύμβολα εκ των προτέρων, προκειμένου να προλάβει τις αντιδράσεις των πελατών, αλλά όχι το να τα απαγορεύει εκ των υστέρων, ως αντίδραση στα παράπονα των τελευταίων

αν στην προκειμένη περίπτωση δεν κρίνεται αναγκαίο και ακόμα και αν δεν έχει προκληθεί κάποιο ζήτημα με εργαζόμενη που φέρει την ισλαμική μαντίλα. Ενώ δηλαδή στην υπόθεση C-157/15 η απαγόρευση του εργοδότη ήταν καθολική, προβλεπόταν στον εσωτερικό κανονισμό της εταιρείας και αφορούσε όλα τα θρησκευόμενα, στην εξεταζόμενη C-188/15 αν ο εργοδότης είχε, μετά τα παράπονα των πελατών, αντιδράσει με καθολική εφεξής απαγόρευση όλων των συμβόλων όλων των θρησκευτικών δογμάτων, η πράξη του δεν θα συνιστούσε διάκριση¹³¹.

Η αρχή της αναλογικότητας, εν προκειμένω, είναι και το κλειδί που οδηγεί το ΔΕΕ να δώσει την συγκεκριμένη απάντηση στο Cour de Cassation (αναιρετικό δικαστήριο) με την υπόθεση C-188/15. Επιπλέον, δίνεται το μήνυμα με την απόφαση ότι πλέον του γράμματος και του πνεύματος της οδηγίας, καθοριστικό ρόλο έπαιξαν εδώ τόσο το ιστορικό και η θέση της στην εταιρεία όσο και η «ευάλωτη» θέση της προσφεύγουσας, που ξεκίνησε ένα δικαστικό αγώνα με μία μεγάλη εταιρία αλλά και η προάσπιση της ίδιας της οδηγίας και των λόγων που οδήγησαν στην υιοθέτησή της.

Ωστόσο, στα αρνητικά στοιχεία της απόφασης εμφανίζεται η αποφυγή του Δικαστηρίου να μιλήσει περί, έστω, έμμεσης διάκρισης¹³², με τον κίνδυνο αυτή η κατασκευή της Οδηγίας να κινδυνεύει να καταστεί ανεφάρμοστη. Τελικά, με την απόφαση επιδιώκεται μία αναλογικότητα μεταξύ ισλαμοφοβικών απόψεων και πολιτικών και αρμονικής κοινωνικής συμβίωσης¹³³ μέσω της θρησκευτικής ουδετερότητας στον δημόσιο βίο, χωρίς από μόνη της η επιθυμία των πελατών για

¹³¹ Ο.π. Περάκης, σελ. 424

¹³² Σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει ο Γ. Κτιστάκης: «Έμμεση διάκριση συντρέχει, όταν η εφαρμογή μιας *prima facie* ουδέτερης διάταξης, κριτηρίου ή πρακτικής ενδέχεται να προκαλέσει ή προκαλεί δυσμενή μεταχείριση ενός προσώπου, που διαπνέεται από ορισμένες πεποιθήσεις ή επικαλείται λόγους συνείδησης, σε σχέση με άλλα άτομα, εκτός αν η μεταχείριση αυτή υπηρετεί ένα θεμιτό σκοπό και βασίζεται σε αντικειμενική και εύλογη αιτιολογία». Στο Γιάννης Κτιστάκης, ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΑ ΜΕΤΡΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ, στο *Digesta 2008*, διαθέσιμο στο: <http://www.digestaonline.gr/index.php/26-2008/163-2008-ktistakis>

¹³³ Οπ. Περάκης σελ. 425

το να μη φοράει κάποιος εργαζόμενος μαντίλα να είναι αρκετή¹³⁴ για να δικαιολογήσει μία τέτοια απαγόρευση από τον εργοδότη στον εργασιακό χώρο.

Με την απόφαση, επιπλέον, δίνεται από το ΔΕΕ και η ερμηνεία της έννοιας της θρησκείας, που δεν αρκείται στο α. 9 της ΕΣΔΑ αλλά λαμβάνει υπόψιν και τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών-μελών, για να καταλήξει να θεωρεί ότι αυτή καλύπτει τόσο το *forum interim*, δηλαδή των πεποιθήσεων, όσο και το *forum exteum*, δηλαδή την δημόσια εκδήλωση της θρησκευτικής πίστης¹³⁵. Στην απόφαση Βουηγαουί επίσης, το Δικαστήριο υπερέβη τα ζητηθέντα από το γαλλικό εθνικό δικαστήριο και προχώρησε στο να εξετάσει δύο ενδεχόμενα άμεσης ή έμμεσης διάκρισης, χωρίς ωστόσο τελικά να αποφανθεί γιατί δεν ήταν σαφές από το προδικαστικό ερώτημα για ποιο από τα δύο ήθελε απάντηση. Ένα επίσης σημαντικό συμπέρασμα είναι ότι το ΔΕΕ η στάση του και η ερμηνεία που δίνει στις ενωσιακές διατάξεις βασίζεται στο γεγονός ότι *«η ευρωπαϊκή και η εθνική νομολογία, ιδίως των πολυπολιτισμικών κρατών τείνουν, ειδικά κατά την τελευταία δεκαπενταετία, να ακολουθήσουν την κατεύθυνση αυτή έστω και με αργούς ρυθμούς, με αποτέλεσμα το ΔΕΕ να δεσμεύεται και σε νομικό επίπεδο να λάβει υπόψιν την τάση αυτή»*¹³⁶.

¹³⁴ Οπ. Δημήτρης Ζερδελής, σελ. 836

¹³⁵ Οπ. Περάκη, ΔΕΕ3/2017 σελ, 422

¹³⁶ Οπ. Περάκη σελ. 425

β) Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ)

Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ)¹³⁷ συγκροτήθηκε με την Ευρωπαϊκή Συνθήκη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), η οποία υπεγράφη το 1950 από το Συμβούλιο της Ευρώπης αποτελεί μία διεθνή συνθήκη για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών στην Ευρώπη. Οι συμμετέχουσες χώρες του Συμβουλίου της Ευρώπης είναι 47, εκ των οποίων οι 28 και μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Το ΕΔΔΑ, ως δικαστήριο, αποτελεί τον εγγυητή της προστασίας των ατόμων από τις παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Κάθε άτομο που ισχυρίζεται ότι τα δικαιώματά του έχουν παραβιαστεί, βάσει της Σύμβασης και από κράτος που συμμετέχει σε αυτήν, μπορεί να προσφύγει στο Δικαστήριο. Οι αποφάσεις που διαπιστώνουν παραβίαση δικαιωμάτων είναι δεσμευτικές για τις οικείες χώρες, ενώ η Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης εποπτεύει την εκτέλεση των αποφάσεων.

Επιπλέον, το άρθρο 14 ΕΣΔΑ ορίζει: *«Η χρήση των αναγνωριζομένων εν την παρούση Συμβάσει δικαιωμάτων και ελευθεριών δέον να εξασφαλισθή ασχέτως διακρίσεως ιδίως φύλου, φυλής, χρώματος, γλώσσης, θρησκείας, πολιτικών ή άλλων πεποιθήσεων, εθνικής ή κοινωνικής προελεύσεως, συμμετοχής εις εθνικήν μειονότητα, περιουσίας, γεννήσεως ή άλλης καταστάσεως»*. Από το άρθρο αυτό προκύπτει¹³⁸ και η απαγόρευση άμεσης ή έμμεσης διάκρισης. Ωστόσο, η διάταξη δεν έχει ανεξάρτητο χαρακτήρα, δηλαδή δεν μπορεί να εφαρμοστεί αυτοτελώς, δεν είναι απαραίτητο να παραβιάζεται μόνη της αλλά και σε συνδυασμό με άλλη διάταξη, κατοχυρώνει μία ειδική μορφή ισότητας και η απαρίθμηση των μορφών διάκρισης είναι ενδεικτική και όχι εξαντλητική. Η θρησκευτική ελευθερία, αντίστοιχα και όπως έχει ήδη αναφερθεί στο σχετικό κεφάλαιο¹³⁹, προστατεύεται από το α. 9 της ΕΣΔΑ.

¹³⁷ Επίσημος ιστότοπος της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=LEGISSUM:eu_human_rights_convention

¹³⁸ Γιάννης Κτιστάκης, ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΑ ΜΕΤΡΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ, στο Digesta 2008, διαθέσιμο στο: <http://www.digestaonline.gr/index.php/26-2008/163-2008-ktistakis>

¹³⁹ Οράτε Ενότητα Πρώτη, κεφάλαιο πρώτο, παράγραφος γ' παρόντος

Επομένως, και ρητά από την ΕΣΔΑ, προστατεύεται η θρησκευτική πίστη αλλά και η εκδήλωση αυτής. Από το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ, επιπλέον, προστατεύεται η ιδιωτική και οικογενειακή ζωή και απαγορεύεται η επέμβαση δημόσιας αρχής στην άσκηση των δικαιωμάτων που προστατεύονται από τη διάταξη, εκτός αν μία παρέμβαση κρίνεται αναγκαία και για συγκεκριμένους λόγους¹⁴⁰.

Το ΕΔΔΑ έχει κληθεί, μεταξύ άλλων, να επιληφθεί επί κρίσιμων θρησκευτικών ζητημάτων, όπως, για παράδειγμα, για αντιρρησίες συνείδησης¹⁴¹, που λόγω των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων αρνούνται να εκπληρώσουν τη θρησκευτική τους θητεία. Το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ προβλέπει το δικαίωμα στην ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Από τη νομολογία του ΕΔΔΑ, και εν σχέσει με την ελευθερία θρησκείας, αναδεικνύονται τρεις διαστάσεις¹⁴², πρώτον η εσωτερική διάσταση, δεύτερον η ελευθερία μεταβολής θρησκεύματος ή πεποιθήσεων και τρίτον η ελευθερία εκδήλωσης θρησκεύματος ή πεποιθήσεων. Στην τρίτη μόνο διάσταση επιτρέπεται, υπό τις προϋποθέσεις του α. 9 παρ. 2 ΕΣΔΑ, να παρέμβει το κράτος, ενώ οι πρώτες έχουν απόλυτο χαρακτήρα και δεν επιτρέπεται καμία παρέμβαση.

¹⁴⁰ α. 8 ΕΣΔΑ παρ. 2. «Δεν επιτρέπεται να υπάρξει επέμβαση δημοσίας αρχής εν τη ασκήσει του δικαιώματος τούτου, εκτός εάν η επέμβαση αυτή **προβλέπεται υπό του νόμου και αποτελεί μέτρον το οποίον, εις μίαν δημοκρατικήν κοινωνίαν, είναι αναγκαίον δια την εθνικήν ασφάλειαν, την δημοσίαν ασφάλειαν, την οικονομικήν ευημερίαν της χώρας, την προάσπισιν της τάξεως και την πρόληψιν ποινικών παραβάσεων, την προστασίαν της υγείας ή της ηθικής, ή την προστασίαν των δικαιωμάτων και ελευθεριών άλλων**».

¹⁴¹ Ηλίας Καστανάς- Γιάννης Κτιστάκης Επισκόπηση της νομολογίας του έτους 1997 του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, στο περιοδικό Δίκη 1998 και ηλεκτρονικά διαθέσιμο στο:

<http://www.kostasbeys.gr/articles.php?s=5&mid=1479&mnu=&id=18946> .

Ειδικότερα στην παράγραφο 6.2. «Η εκδήλωση της θρησκευτικής λατρείας στο στρατό» και η εκεί κριτική για την υπόθεση του ΕΔΔΑ Kalae κατά Τουρκίας. «...Το Δικαστήριο φαίνεται όμως να διστάζει για άλλη μια φορά να κινηθεί θαρραλέα. Θυσιάζει, λοιπόν, την ισόρροπη ερμηνεία του άρθρου 9 ΕΣΔΑ στο βωμό μίας «διακρατικής» προσέγγισης του κειμένου της ΕΣΔΑ».

¹⁴² FRA, Εγχειρίδιο σχετικά με την ευρωπαϊκή νομοθεσία για τα δικαιώματα του παιδιού, 2015, Σελ. 39, διαθέσιμο στο:

https://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_rights_child_ELL.pdf

Η πρώτη απόφαση που ήχθη ενώπιον του ΕΔΔΑ, και πρόδρομος των αποφάσεων κατά Γαλλίας που θα παρουσιαστούν παρακάτω, αφορούσε στο ζήτημα της ισλαμικής μαντίλας είναι η Dahlab κατά Ελβετίας¹⁴³ στην οποία μία δασκάλα που ασπάστηκε το ισλάμ φορούσε την ισλαμική μαντίλα μέσα στη σχολική τάξη το 1990. Το Δικαστήριο έκρινε ότι δεν υπήρξε παραβίαση του α. 9 της ΕΣΔΑ, καθώς η απαγόρευση να φοράει μαντίλα επιβλήθηκε βάσει ελβετικού νόμου, υπό την έννοια του α. 9 παρ. 2 και επιδιώκει, κατά τρόπο που δεν παραβιάζεται η αρχή της αναλογικότητας, να προστατεύσει τα δικαιώματα και τις ελευθερίες άλλων, τη δημόσια τάξη και ασφάλεια¹⁴⁴. Στην επιχειρηματολογία σημαντικό ρόλο έπαιξε το γεγονός ότι η προσφεύγουσα ήταν δασκάλα παιδιών ηλικίας 4-8 ετών, ηλικία με αναμενόμενη μεγαλύτερη επίδραση του θρησκευτικού συμβόλου, και αφετέρου ότι η μαντίλα σύμφωνα με το Κοράνι, δύσκολα συμβιβάζεται με τις αξίες μίας δημοκρατικής κοινωνίας, όπου επικρατούν η ανεκτικότητα, ο σεβασμός των άλλων και της ισότητας των φύλων.

Οι πρώτες αποφάσεις του ΕΔΔΑ που θα παρουσιαστούν στην παρούσα αφορούν στην εκπαίδευση και είναι η υπόθεση DOGRU κατά Γαλλίας (4 Δεκεμβρίου 2008)¹⁴⁵ και η υπόθεση Kervanci κατά Γαλλίας (4 Δεκεμβρίου 2008)¹⁴⁶. Σχετίζονται με την αποβολή από ένα γαλλικό δημόσιο σχολείο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης δύο κοριτσιών, ηλικίας 11 και 12 ετών αντίστοιχα, λόγω της άρνησής τους να αφαιρέσουν τη μαντίλα τους στο μάθημα της γυμναστικής. Σε αυτές το ΕΔΔΑ αναγνώρισε ότι δεν ήταν παράλογος ο ισχυρισμός του σχολείου και της γαλλικής κυβέρνησης ότι το να φοράει κανείς ένα πέπλο, όπως η ισλαμική μαντίλα, κατά τη διάρκεια του μαθήματος της γυμναστικής ήταν ασυμβίβαστο για λόγους υγείας και ασφάλειας. Επιπλέον, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η απαίτηση του σχολείου ήταν λογική, δεδομένου ότι το σχολείο στάθμισε τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των

¹⁴³ Dahlab κατά Ελβετίας, n° 42393/98, 15 Φεβρουαρίου 2001 διαθέσιμη στο:

<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%7B%22DAHLAB%20v.%20SWITZERLAND%22%22%7D,%22itemid%22:%7B%22001-22643%22%7D%7D>

¹⁴⁴ Ο.π. Τσιλιώτης σελ. 367

¹⁴⁵ DOGRU κατά Γαλλίας, διαθέσιμη στο:

<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%7B%22001-90039%22%7D%7D>

¹⁴⁶ KERVANCI κατά Γαλλίας, διαθέσιμη στο

<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%7B%22001-90047%22%7D%7D>

προσφευγουσών έναντι των επιταγών της προστασίας των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των άλλων και της δημόσιας τάξης¹⁴⁷. Μία από τις σημαντικές βάσεις επί των οποίων κινήθηκε το ΕΔΔΑ για την κρίση του ήταν η συμβατότητα του γαλλικού κοσμικού μοντέλο με τις αξίες στις οποίες βασίζεται η Σύμβαση. Μετά από εξέταση της γαλλικής νομολογίας, το Δικαστήριο θεωρεί ότι προέκυψε πως η χρήση θρησκευτικών σημείων δεν ήταν εγγενώς ασυμβίβαστη με την αρχή της ανεξιθρησκίας στα σχολεία, αλλά θα πρέπει να συνεκτιμηθούν και οι συνθήκες υπό τις οποίες έγινε η χρήση του συμβόλου αλλά και πιθανές συνέπειες από το να φοράει κανείς ένα τέτοιο σύμβολο.

Από τις πιο πρόσφατες αποφάσεις του ΕΔΔΑ ως προς της χρήση των θρησκευτικών συμβόλων αλλά και την έννοια αλλά και εφαρμογή της θρησκευτικής ελευθερίας στη Γαλλία, ξεχωρίζουν δύο αποφάσεις, η S.A.S. κατά Γαλλίας της 5ης.6.2014 ΕΔΔΑ και η Ebrahimian κατά Γαλλίας της 26^{ης}.11.2015.

Στην υπόθεση S.A.S. κατά Γαλλίας^{148 149}, η προσφεύγουσα ήταν Γαλλίδα υπήκοος και μουσουλμάνα, η οποία προσέφυγε στο ΕΔΔΑ λόγω της τροποποίησης της εθνικής νομοθεσίας που της απαγόρευε να καλύπτει πλήρως το πρόσωπό της σε δημόσιους χώρους. Η απαγόρευση πλήρους κάλυψης του προσώπου επιβλήθηκε στη Γαλλία με το νόμο της 11ης Οκτωβρίου 2010 για λόγους σεβασμού της ελευθερίας και συμμετοχής στην δημόσια ζωή των γυναικών αλλά και προώθησης της κοινωνικοποίησής τους. Καταρχάς, μία τέτοια νομοθετική πρόβλεψη εμπίπτει στο προστατευόμενο περιεχόμενο των άρθρων 8 και 9 της Ε.Σ.Δ.Α, αλλά υπό προϋποθέσεις, μπορεί να μην αποτελεί παραβίαση αλλά περιορισμό αναγκαίο και για νόμιμο σκοπό. Με το νόμο του 2010, μάλιστα, θεσπίστηκε και ποινική διάταξη¹⁵⁰.

¹⁴⁷ Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights Freedom of thought, conscience and religion Updated on 31 August 2021 ECHR, σε. 36

και σύντομος σχολιασμός των αποφάσεων από το FRA στο Εγχειρίδιο σχετικά με την ευρωπαϊκή νομοθεσία για τα δικαιώματα του παιδιού, 2015, Σελ. 40

¹⁴⁸ Εγχειρίδιο σχετικά με το ευρωπαϊκό δίκαιο κατά των διακρίσεων, FRA 2018, σελ. 261, διαθέσιμο στο: https://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_non_discr_iaw_ELL.pdf

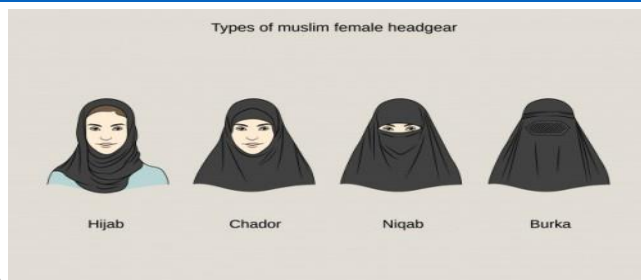
¹⁴⁹ Κείμενο απόφασης διαθέσιμο στην αγγλική γλώσσα στο: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-145466%22%5D%7D>

¹⁵⁰ Η ποινική διάταξη προέβλεπε φυλάκιση μέχρι ένα έτος και πρόστιμο έως 30.000 Ευρώ (α. 225-4-10 του γαλλικού Ποινικού Κώδικα), σε C. Scott Maravilla, Lifting the Veil by Covering,

Ειδικότερα, και εν σχέσει με το ιστορικό της υπόθεσης, η προσφεύγουσα δήλωσε ότι κάποιες φορές φοράει το νικάμπ¹⁵¹ και σε δημόσιο και σε ιδιωτικό χώρο αλλά όχι πάντως συστηματικά. Δήλωσε όμως, ότι σε περιπτώσεις ελέγχου ασφαλείας (πχ. αεροδρόμια και τράπεζες) είναι πάντα πρόθυμη να κάνει ό,τι κρινεται απαραίτητο προκειμένου να διευκολύνει την εξακρίβωση στοιχείων¹⁵². Ο ισχυρισμός της προσφεύγουσας ήταν ότι παραβιάζονται τα άρθρα 3,8,9,10 και 11 σε συνδυασμό με το άρθρο 14 της Ε.Σ.Δ.Α. που θεσπίζουν την απαγόρευση των διακρίσεων. Όπως με την προσφυγή της διευκρινίζει, είναι δική της απόφαση να επιλέγει το ισλαμικό ένδυμα και δεν έχει πιεστεί από την οικογένειά της, ενώ ταυτόχρονα αποδέχεται ότι στα πλαίσια εξακρίβωσης στοιχείων μπορεί να το αφαιρέσει.

Το ΕΔΔΑ πλειοψηφικά έκρινε ότι η απαγόρευση αμφίεσης με ένδυμα που καλύπτει πλήρως το πρόσωπο ήταν μέτρο αναγκαίο για την αρμονική «συμβίωση» των πολιτών εντός του πλαισίου της νομιμότητας. Όπως αναφέρει στην απόφασή του «ο σεβασμός ενός στοιχειώδους συνόλου αξιών σε μια ανοιχτή δημοκρατική κοινωνία» υπερισχύει της επιλογής του ατόμου να φέρει ένδυμα που καλύπτει πλήρως το πρόσωπό του». Το ΕΔΔΑ επισήμανε επίσης ότι, ναι μεν η απαγόρευση επηρέαζε δυσανάλογα τις μουσουλμάνες που επιθυμούν να φέρουν ένδυμα που καλύπτει πλήρως το πρόσωπο, ωστόσο στον νόμο δεν υπήρχε καμία διάταξη που να εστιάζει ρητώς στη θρησκευτική ενδυμασία· η απαγόρευση αφορούσε τη χρήση

University of Baltimore 10-1-2021, σελ. 90 (παραπομπή υπ' αριθμ. 158), διαθέσιμο στο: <https://scholarworks.law.ubalt.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2098&context=ublr>

151

Νικάμπ: το πέπλο που καλύπτει όλο το κεφάλι εκτός από τα μάτια

πηγή: <https://www.sigmalive.com/news/local/586706/mantila-mpourgka-xitzamp-kai-nikamp-ti-isxyei-se-xores-tis-europis>

¹⁵² Αντίστοιχη υπόθεση του ΕΔΔΑ EL MORSLI κατά Γαλλίας. Σε αυτή, η Μαροκινή πολίτης που μετέβη στο προξενείο της Γαλλία για την έκδοση VISA αρνήθηκε να αφαιρέσει την μαντίλα (κρίθηκε απαράδεκτη λόγω μη εξάντλησης των εσωτερικών ενδίκων μέσων), διαθέσιμη στο <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-117860%22%5D%7D>

οποιοδήποτε ενδύματος που καλύπτει το πρόσωπο. Το δικαστήριο έκρινε ότι στην προκειμένη περίπτωση, ενώ μπορεί να θεωρηθεί ότι η απαγόρευση που επιβλήθηκε με τον νόμο της 11ης Οκτωβρίου 2010 έχει συγκεκριμένες αρνητικές επιπτώσεις στην κατάσταση των μουσουλμάνων γυναικών που, για θρησκευτικούς λόγους, επιθυμούν να φορούν το πέπλο ολόκληρου του προσώπου δημόσια, αυτό το μέτρο όμως έχει αντικειμενική και λογική αιτιολόγηση στην «προστασία των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων»¹⁵³.

Όπως αναφέρει το δικαστήριο¹⁵⁴ και πριν καταλήξει στην παραπάνω αιτιολογία, «η απαγόρευση της χρήσης, σε δημόσιους χώρους, ενδυμάτων που έχουν σχεδιαστεί για την απόκρυψη του προσώπου εγείρει ερωτήματα όσον αφορά το δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής ζωής (άρθρο 8 της Σύμβασης) των γυναικών που επιθυμούν να φορούν πέπλο ολόκληρου του προσώπου για λόγους που σχετίζονται με τις πεποιθήσεις τους και όσον αφορά την ελευθερία τους να εκδηλώνουν αυτές τις πεποιθήσεις (άρθρο 9 της Σύμβασης)». Επομένως, και υπό αυτό το πρίσμα, το Δικαστήριο υιοθέτησε την άποψη ότι «οι προσωπικές επιλογές ως προς την επιθυμητή εμφάνιση ενός ατόμου, είτε σε δημόσιους είτε σε ιδιωτικούς χώρους, σχετίζονται με την έκφραση της προσωπικότητάς του και, επομένως, εμπίπτουν στην έννοια της ιδιωτικής ζωής. Το είχε διαπιστώσει προηγουμένως σχετικά με την κόμμωση¹⁵⁵... Θεωρεί, όπως και η Επιτροπή¹⁵⁶, ότι αυτό ισχύει και για την επιλογή ενδυμάτων. Ως εκ τούτου, ένα μέτρο που προέρχεται από μια δημόσια αρχή και που περιορίζει μια επιλογή αυτού του είδους συνιστά, καταρχήν, παρέμβαση στην άσκηση του δικαιώματος σεβασμού της ιδιωτικής ζωής κατά την έννοια του άρθρου 8 της Σύμβασης (βλ. *Kara*, προαναφερθείσα) . Κατά συνέπεια, η απαγόρευση της

¹⁵³ Η απόφαση απορρίπτει τον ισχυρισμό περί δημόσιας τάξης (παρ. 117 απόφασης)

¹⁵⁴ στη σκέψη 106

¹⁵⁵ Κατά παραπομπή της απόφασης στην σκέψη 107 βλ. *Rora κατά Ρουμανίας* (αποφ.), αρ. 4233/09, §§ 32-33, 18 Ιουνίου 2013· βλ. επίσης την απόφαση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα στο *Sutter κατά Ελβετίας*, αρ. 8209/78, απόφαση της Επιτροπής της 1ης Μαρτίου 1979, *Decisions and Reports (DR)* 16, σ. 166).

¹⁵⁶ Κατά παραπομπή της απόφασης στην σκέψη 107 βλ., ειδικότερα, τις αποφάσεις *McFeeley and Others κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, αρ. 8317/78, απόφαση της Επιτροπής της 15ης Μαΐου 1980, § 83, *DR* 20, σ. 44, και *Kara v. 36528/97*, απόφαση της Επιτροπής της 22ας Οκτωβρίου 1998, χωρίς αναφορά)

χρήσης ενδυμάτων που προορίζονται για την απόκρυψη του προσώπου σε δημόσιους χώρους, σύμφωνα με το νόμο της 11ης Οκτωβρίου 2010, εμπίπτει στο άρθρο 8 της Σύμβασης».

Επιπλέον, είναι σημαντική η ανάλυση στην οποία εισέρχεται η απόφαση για το αν η ισλαμική μαντίλα συνδέεται και με ζητήματα παραβίασης της ίσης μεταχείρισης των γυναικών. Το Δικαστήριο ανέφερε ρητά¹⁵⁷ ότι δεν πείθεται από τον ισχυρισμό της Κυβέρνησης στο μέτρο που αφορά τον σεβασμό της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Και αυτό γιατί δεν αμφισβητείται το γεγονός ότι η ισότητα των φύλων θα μπορούσε εύλογα να δικαιολογήσει παρέμβαση στην άσκηση ορισμένων δικαιωμάτων και ελευθεριών που κατοχυρώνονται στη Σύμβαση¹⁵⁸. Το Δικαστήριο «...Επαναλαμβάνει σε σχέση με αυτό ότι η προώθηση της ισότητας των φύλων αποτελεί σήμερα μείζονα στόχο στα κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης¹⁵⁹.... Έτσι, ένα Κράτος Μέλος το οποίο, στο όνομα της ισότητας των φύλων, απαγορεύει σε οποιονδήποτε να εξαναγκάσει τις γυναίκες να κρύψουν το πρόσωπό τους επιδιώκει έναν σκοπό που αντιστοιχεί στην «προστασία των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των άλλων» κατά την έννοια των άρθρων 8 και δεύτερης παραγράφου και 9 της Σύμβασης (βλ. Leyla Şahin, προαναφερθείσα, § 111). Το Δικαστήριο θεωρεί, ωστόσο, ότι ένα Κράτος Μέρος δεν μπορεί να επικαλεστεί την ισότητα των φύλων προκειμένου να απαγορεύσει μια πρακτική που υπερασπίζονται γυναίκες –όπως η προσφεύγουσα– στο πλαίσιο της άσκησης των δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται σε αυτές τις διατάξεις, εκτός εάν να γίνει κατανοητό ότι τα άτομα θα μπορούσαν να προστατεύονται σε αυτή τη βάση από την άσκηση των δικών τους θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών. Παρατηρεί επίσης ότι το Conseil d'État κατέληξε σε παρόμοιο συμπέρασμα στην έκθεση μελέτης του της 25ης Μαρτίου 2010 (βλ. σκέψη 22 ανωτέρω). Επιπλέον, στο μέτρο που η κυβέρνηση προσπάθησε να αποδείξει ότι η χρήση πέπλου ολόκληρου του προσώπου από ορισμένες γυναίκες συγκλόνισε την πλειονότητα του γαλλικού πληθυσμού επειδή παραβίαζε την αρχή της ισότητας των

¹⁵⁷ Σκέψη 118-119

¹⁵⁸ ΕΔΔΑ, απόφαση αρ. 58369/10 που παραπέμπει σε βλ., *mutatis mutandis*, Staatkundig Gereformeerde Partij κατά Ολλανδίας (dec.), 10 Ιουλίου 2012.

¹⁵⁹ ΕΔΔΑ, βλ. επίσης, μεταξύ άλλων αρχών, Schuler-Zraggen κατά Ελβετίας, 24 Ιουνίου 1993, § 67, Σειρά Α αρ. 263, και Konstantin Markin κατά Ρωσίας [GC], αρ. 30078/06, § 127, 2012

φύλων, όπως είναι γενικά αποδεκτή στη Γαλλία, το Δικαστήριο παραπέμπει στο σκεπτικό του ως προς τις άλλες δύο αξίες¹⁶⁰ που έχουν επικαλεστεί», εννοώντας εδώ τον σεβασμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας αλλά και την προστασία των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των άλλων.

Στην απόφαση υπάρχει τέλος, ενδιαφέρουσα μειοψηφία, η οποία διαπιστώνει παραβιάσεις των α. 8 και 9 της ΕΣΔΑ εκ μέρους τη Γαλλίας, υπό το σκεπτικό ότι «η ποινικοποίηση της χρήσης πέπλου ολόκληρου του προσώπου είναι ένα μέτρο δυσανάλογο με τον στόχο της προστασίας της ιδέας του 'ζώντας μαζί'»¹⁶¹.

Στην υπόθεση Ebrahimian κατά Γαλλίας¹⁶² από την άλλη, η προσφεύγουσα εργαζόταν ως νοσοκομειακή κοινωνική λειτουργός σε δημόσιο νοσοκομείο με σύμβαση απασχόλησης, η οποία ωστόσο δεν ανανεώθηκε κατόπιν της άρνησής της να σταματήσει να φορά τη μουσουλμανική μαντίλα. Ανακοινώθηκε μάλιστα στην εργαζόμενη ότι είχαν γίνει παράπονα από ορισμένους ασθενείς και, μάλιστα, ο διευθυντής του τμήματος ανθρώπινου δυναμικού του νοσοκομείου ανέφερε ως λόγο απόλυσης την απαγόρευση εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων από υπαλλήλους στην Γαλλία.

Σε αυτή το ΕΔΔΑ επεσήμανε την αρχή της Laïcité αλλά και την μακρόχρονη νομική και ιστορική παράδοση του κοσμικού χαρακτήρα του κράτους και της υποχρέωσης θρησκευτικής ουδετερότητας στο γαλλικό δημόσιο, που παρόλο που δεν προβλέπεται ρητά από τη γαλλική νομοθεσία, θα πρέπει να αντιμετωπιστεί να προβλεπόταν πράγματι από το εθνικό δίκαιο λόγω και της μακράς νομολογίας των

¹⁶⁰ Σκέψεις 120-122 απόφασης. Ειδικά στην παράγραφο 120, το Δικαστήριο, αντιμετωπίζοντας την ισλαμική μαντίλα ως ένδυμα, αναφέρει ότι αποτελεί και έκφραση μιας πολιτιστικής ταυτότητας η οποία συμβάλλει στον πλουραλισμό που είναι εγγενής στη δημοκρατία. Άλλωστε, δεν προκύπτει από κάπου ότι οι γυναίκες που φορούν πέπλο πλήρης κάλυψης προσώπου επιδιώκουν να εκφράσουν μια μορφή περιφρόνησης εναντίον εκείνων που συναναστρέφονται ή να προσβάλουν την αξιοπρέπεια των άλλων. Στο: [S.A.S. v. FRANCE \(coe.int\)](#)

¹⁶¹ JOINT PARTLY DISSENTING OPINION OF JUDGES NUSSBERGER AND JÄDERBLOM, παρ. 25

¹⁶² Η Απόφαση διαθέσιμη σε αγγλική και γαλλική γλώσσα στο: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22languageisocode%22:%5B%22ENG%22%5D,%22appno%22:%5B%222264846/11%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%2201-159070%22%5D%7D>

ανωτάτων γαλλικών δικαστηρίων. Ως θεμιτός σκοπός του μέτρου, κρίθηκε και πάλι η προστασία των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων. Ως «άλλοι», εν προκειμένω, θεωρήθηκαν ιδίως οι ασθενείς που έκανα χρήση των ιατρικών υπηρεσιών του δημόσιου νοσοκομείου. Το ΕΔΔΑ υπερτόνισε τις υποχρεώσεις ενός ατόμου που φέρει την ιδιότητα του κρατικού υπαλλήλου στο γαλλικό δημόσιο, ως προς τις θρησκευτικές του εκδηλώσεις, με γνώμονα και τον κανόνα του κοσμικού κράτους της Γαλλίας αλλά και της διασφάλισης και της αρχής της ίσης μεταχείρισης των ασθενών και εντελώς ανεξάρτητα με τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Σε κάθε περίπτωση, άλλος ένα παράγοντας για την κρίση του ΕΔΔΑ αποτέλεσε το γεγονός ότι και γνώριζε από την αρχή της τιθέμενη απαγόρευση. Τέλος, το δικαστήριο κατέληξε ότι δεν υπήρχε παραβίαση της ΕΣΔΑ, εφόσον δεν περιορίστηκε δυσανάλογα η θρησκευτική ελευθερία της εργαζομένης.

Στην απόφαση, υπάρχει και η γνώμη της μειοψηφίας¹⁶³ ότι τελικά η τόσο ευρεία αξιοποίηση της κοσμικότητας του γαλλικού κράτους τελικά καταλήγει να εξασθενεί υπέρμετρα τον έλεγχο αναλογικότητας. Αυτή η αφηρημένη αρχή γίνεται από μόνη της μια «πιεστική κοινωνική ανάγκη» για να δικαιολογήσει την παρέμβαση σε ένα θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα. Η προσπάθεια αντιστάθμισης της υπόθεσης και περιορισμού του περιεχομένου της στα συγκεκριμένα γεγονότα που ισχύουν για την προσφεύγουσα κρίνεται πολύ αδύναμη και μερικές φορές αντιφατική. Η απόφαση βασίζεται στην εσφαλμένη (και, θα πρόσθετα, πολύ επικίνδυνη) υπόθεση, που αντικατοπτρίζεται στη σκέψη 64, ότι δεν μπορεί να εξασφαλιστεί στους χρήστες των δημοσίων υπηρεσιών αμερόληπτη υπηρεσία, εάν ο δημόσιος υπάλληλος που τους εξυπηρετεί εκδηλώσει με τον παραμικρό τρόπο ή τη θρησκευτική του ιδιότητα – αν και αρκετά συχνά, από το ίδιο το όνομα του υπαλλήλου που εμφανίζεται στο γραφείο ή αλλού, μπορεί κανείς να είναι εύλογα βέβαιος για τη θρησκευτική πίστη αυτού.

¹⁶³ DISSENTING OPINION OF JUDGE DE GAETANO. Διαθέσιμη στο: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22languageisocode%22:%5B%22ENG%22%5D,%22appno%22:%5B%222264846/11%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%2201-159070%22%5D%7D>

Επιπρόσθετα, σχετιζόμενες με την ισλαμοφοβία είναι δύο ακόμα αποφάσεις, η Soulas κατά Γαλλίας¹⁶⁴ και Λεπέν κατά Γαλλίας¹⁶⁵, οι οποίες ωστόσο αφορούν περισσότερο το δικαίωμα στην ελευθερία του λόγου που προστατεύονται από το α. 10 ΕΣΔΑ¹⁶⁶. Άπτονται, δηλαδή, της θρησκευτικής ελευθερίας και συνείδησης υπό την ανάστροφη θεώρηση της ελευθερίας έκφρασης σε σχέση με τη ισλαμική θρησκευτική πίστη. Η πρώτη, Le Pen κατά Γαλλίας, εκδόθηκε στις 20 Απριλίου 2010 (παραδεκτό) της Προέδρου γαλλικού κόμματος με την ονομασία «Εθνικό Μέτωπο» Η προσφεύγουσα, κατά τη διάρκεια συνέντευξής της στην εφημερίδα Le Monde διατύπωσε ότι «την ημέρα που δεν θα έχουμε πια 5 εκατομμύρια αλλά 25 εκατομμύρια μουσουλμάνους, εκείνοι θα δίνουν εντολές»¹⁶⁷. Η προσφεύγουσα

¹⁶⁴ Σχολιασμός FRA σελ. 13-14 στο:

https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Hate_speech_ELL.pdf

¹⁶⁵ Διαθέσιμη στο: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#%7B%22itemid%22:%5B%222003-3117124-3455760%22%7D%7D>

¹⁶⁶ Εισήγηση Χ. Ράμμου στην ημερίδα της ΕΣΔΙ (24/2/2015) "Με αφορμή τα γεγονότα στο Charlie Hebdo. Προβληματισμοί γύρω από την ελευθερία έκφρασης και τα όριά της στις δύσκολες περιπτώσεις με βάση τη νομολογία του ΕΔΔΑ" (μία συνδρομή για την ημερίδα για την ΕΣΔΑ στις 24.2.2015 στην Σχολή Δικαστών στην Θεσσαλονίκη), διαθέσιμη στο http://www.adjustice.gr/webcenter/content/conn/WebCenterSpaces-ucm/path/WebCenterSpaces-Root/edilStE/static/Articles/%CE%95%CE%B9%CF%83%CE%B7%CC%81%CE%B3%CE%B7%CF%83%CE%B7%20%20X.%CE%A1%CE%B1%CC%81%CE%BC%CE%BC%CE%BF%CF%85%20%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD%20%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%B9%CC%81%CE%B4%CE%B1%20%CF%84%CE%B7%CF%82%20%CE%95%CE%A3%CE%94%CE%99_24_2_2015.pdf;jsessionid=r3BSXJfYESiEolt2H_g7ETMqhx_hxtAWD21pSMlaEsSIYuwkGq9V!-802725637!-289260852?lve «Στην μελέτη αυτή παρουσιάζονται, με αφορμή τα αιματηρά γεγονότα της 7ης.1ου.2015 στο Παρίσι, κατά την διάρκεια των οποίων δολοφονήθηκαν δημοσιογράφοι του σατιρικού περιοδικού Charlie-Hebdo, αποφάσεις του ΕΔΔΑ σχετικές με το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ (ελευθερία έκφρασης), με έμφαση στα όρια της ελευθερίας έκφρασης, τα οποία το Δικαστήριο αυτό έχει χαράξει νομολογιακά στις δύσκολες και "ακραίες" περιπτώσεις σε όλους τους τομείς πολιτικό, θρησκευτικό, ερωτικό (δηλαδή τον αποκαλούμενο "βλάσφημο" ή "αιρετικό" λόγο). Από τις αποφάσεις αυτές προκύπτει ότι το Δικαστήριο, παρά το ότι έχει επανειλημμένα εξαγγείλει, σε επίπεδο μείζονος προτάσεως του δικανικού συλλογισμού του, την κατοχύρωση της ελευθερίας έκφρασης και για τον λόγο που θίγει, προσβάλλει, ενοχλεί ή προκαλεί ανησυχία στο Κράτος ή σε κάποιο τμήμα ή ομάδα της κοινωνίας, στην πράξη, με τις υπαγωγές του, συχνά επικυρώνει και αυτό την συρρίκνωση της ελευθερίας αυτής που έχει επιχειρηθεί από τα διάφορα κράτη-μέλη».

¹⁶⁷ Θεματικό Δελτίο – Ρητορική Μίσους Φεβρουάριος 2018 σελ. 14 στο https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Hate_speech_ELL.pdf

ισχυρίστηκε ότι με το χρηματικό πρόστιμο που της επέβαλε η γαλλική κυβέρνηση για τις δηλώσεις της παραβιάστηκε το δικαίωμα της ελευθερίας έκφραση. Στα πλαίσια της υπόθεσης αυτής, το ΕΔΔΑ ναι μεν την έκρινε απαράδεκτη, αλλά επανέλαβε ότι αποδίδει ύψιστη σημασία στην ελευθερία της έκφρασης στο πλαίσιο του πολιτικού διαλόγου σε μια δημοκρατική κοινωνία και ότι η ελευθερία της έκφρασης ισχύει όχι μόνο για «πληροφορίες» ή «ιδέες» που έτυχαν ευνοϊκής αποδοχής, αλλά και εκείνες που κάποιος μπορεί να αισθανθεί προσβεβλημένος, σοκαρισμένος ή ενοχλημένος.

Η δεύτερη υπόθεση, *Soulas* και λοιποί κατά Γαλλίας¹⁶⁸ της 10^{ης} Ιουλίου 2008 αφορούσε σε ποινική διαδικασία κατά των προσφευγόντων οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι για τη δημοσίευση βιβλίου υπό τον τίτλο «Ο αποικισμός της Ευρώπης» και υπότιτλο «Αναληθείς παρατηρήσεις σχετικά με τη μετανάστευση και το Ισλάμ». Η γαλλική καταδίκη τους αφορούσε σε υποκίνηση μίσους και βίας κατά μουσουλμανικών πληθυσμών προερχόμενων από τη βόρεια και κεντρική Αφρική. Οι προσφεύγοντες επικαλέστηκαν ότι παραβιάστηκε το δικαίωμά τους στην ελευθερία έκφρασης. Το ΕΔΔΑ απεφάνθη ότι λόγω του γεγονότος ότι ο συγγραφέας πρότεινε τη λύση του πολέμου εθνοτικής επανάκτησης, η παρέμβαση στην άσκηση του δικαιώματός του ήταν αναγκαία σε μία δημοκρατική κοινωνία.

Οι αποφάσεις που παρουσιάστηκαν στην παρούσα ενότητα οδηγούν στο γενικό συμπέρασμα ότι το ΕΔΔΑ, ενσαρκώνοντας έναν ρόλο ρυθμιστή ισορροπιών, έρχεται να εκδώσει αποφάσεις που θα συμβιβάζουν τα δικαιώματα των προσφευγόντων αλλά και των επιδιώξεων του γαλλικού κράτους για μια ιδιόρρυθμη θρησκευτική ουδετερότητα. Με βασικές παραμέτρους την αρχή της αναλογικότητας αλλά και τη στάθμιση ενός δίπολου μέσου και σκοπού, θυσιάζεται ένα μικρό ή μεγαλύτερο κομμάτι της θρησκευτικής ελευθερίας στον βωμό του δημόσιου συμφέροντος, του δημόσιου καλού και για τον σεβασμό των δικαιωμάτων άλλων.

¹⁶⁸ Οπ. Παραπάνω, σελ. 13-14 περίληψη απόφασης και η πλήρης απόφαση διαθέσιμη στη γαλλική γλώσσα στο: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22display%22:\[2\],%22languageisocode%22:\[%22FRE%22\],%22itemid%22:\[%22001-87370%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22display%22:[2],%22languageisocode%22:[%22FRE%22],%22itemid%22:[%22001-87370%22]})

Ειδικά αναφορικά με το δημόσιο σχολείο, στην γαλλική συνείδηση¹⁶⁹ επικρατεί η αντίληψη ότι είναι ένας χώρος προστατευμένος και όχι χώρος έκφρασης των κοινωνικών δυσκολιών γιατί απλά δεν είναι ο ρόλος του. Επομένως, ένα παράδοξο¹⁷⁰ της γαλλικής προσέγγισης φαίνεται να είναι από τη μία η ουδετερότητα με σκοπό την αρμονική συμβίωση, αλλά χωρίς αυτή η ουδετερότητα να συνδυάζεται με τον πλουραλισμό, που αποτελεί μαζί με την επιείκεια σημαντικά στοιχεία της δημοκρατίας.

Στον χώρο εργασίας από την άλλη, εφαρμόζεται για την ισλαμική μαντίλα μία ιδιόμορφη πολυπαραγοντική φόρμουλα, που κάνει την κάθε υπόθεση ξεχωριστή. Αναπόφευκτα όμως η προβληματική του ζητήματος διέρχεται, μεταξύ άλλων και ως έναν βαθμό, από τις επιλογές και τις επιδιώξεις του εργοδότη της εκάστοτε επιχείρησης αλλά και των πελατών αυτής.

¹⁶⁹ Σπυριδούλα Καλογήρου, Η χρήση θρησκευτικών συμβόλων στα γαλλικά σχολεία: Η υπόθεση της “ισλαμικής μαντήλας” στη Γαλλία, ΔτΑ 29/2006, σελ. 77 – 157, ειδικά σελίδα 151

¹⁷⁰ Ο.π. σελ 153, ιδιαίτερα αναφορικά με τη σφοδρή κριτική που έχει δεχθεί η Γαλλία στο ζήτημα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το γαλλικό Σύνταγμα, όπως και το ελληνικό, κατοχυρώνουν τόσο την θρησκευτική ελευθερία όσο και το σεβασμό στις απόψεις του κάθε φορέα, είτε αυτές είναι θρησκευτικές είτε άλλες. Η ευρωπαϊκή νομοθεσία περιφρουρεί τα ίδια ακριβώς δικαιώματα με τη διαφορά ότι υιοθετεί και ορισμένες επιπλέον εξαιρέσεις, όπως προκύπτει ενδεικτικά από το κείμενο της οδηγίας που παρουσιάστηκε παραπάνω και που δίνει πρακτικά τη νομική δυνατότητα σε έναν εργοδότη να απαγορεύει τα θρησκευτικά σύμβολα στο εργασιακό χώρο.

Η Γαλλία όμως, όπως συνέβη και με άλλες χώρες σταδιακά, ξεκίνησε να απαγορεύει τα θρησκευτικά σύμβολα στα σχολεία και στο γαλλικό δημόσιο, μη επιτρέποντας, μεταξύ άλλων, σε μουσουλμάνες γυναίκες να φορούν την ισλαμική μαντίλα. Και κανείς δεν διαφωνεί στο γεγονός ότι αυτή αποτελεί μία παρέμβαση στον ιδιωτικό βίο υπό την μορφή της παρέμβασης στην εκδήλωση της θρησκευτικής πίστης που επιλέγει ο εκάστοτε πολίτης οποιουδήποτε θρησκευόμενου. Ως προς αυτή την δικαιολογητική βάση, αν δηλαδή η θέσπιση και η εφαρμογή μίας τέτοιας εθνικής διάταξης συνιστά διάκριση (είτε άμεση είτε έμμεση), η απάντηση που έχει δοθεί από τα ευρωπαϊκά δικαστήρια είναι ότι όχι, εφόσον δικαιολογείται η χρήση του μέσου προς τον συγκεκριμένο σκοπό και αφορά όλες ανεξαρτήτως της θρησκείας. Εξακολουθεί όμως να είναι μία παρέμβαση στην ελευθερία της θρησκευτικής πίστης, η οποία, στην γαλλική κοινωνία, βασίζεται στις δημοκρατικές αξίες και συγκεκριμένα στην προστασία και στο σεβασμό των «δικαιωμάτων των άλλων». Είναι δηλαδή άλλη μία περίπτωση σύγκρουσης δικαιωμάτων, από τη μία το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας και από την άλλη το συλλογικό δικαίωμα του σεβασμού και της θρησκευτικής ουδετερότητας που το γαλλικό κράτος επιθυμεί να τηρεί.

Μία ενδεχόμενη διεύρυνση της απαγόρευση της ισλαμικής μαντίλας παντού στον δημόσιο χώρο, θα σηματοδοτούσε και παραβίαση της έννοιας της θρησκευτικής ελευθερίας όπως προβλέπεται στο α. 9 ΕΣΔΑ και όπως την έχει ερμηνεύσει το ΕΔΔΑ αλλά και του ίδιου του γαλλικού Συντάγματος αλλά και των δημοκρατικών αρχών που διαπνέουν τη Γαλλία. Τα μέτρα περιορισμού της θρησκευτικής εκδήλωσης άλλωστε,

πρέπει να υπηρετούν ορισμένο σκοπό αλλά και να λαμβάνονται μόνο αυτά που κρίνονται αναγκαία. Μία τέτοια αναγκαιότητα πολύ δύσκολα θα μπορούσε να προκύπτει σε μία ολόκληρη χώρα και σε όλους τους δημόσιους και ιδιωτικού χώρους. Ο κίνδυνος δηλαδή που ελλοχεύει είναι να βρεθούμε ξαφνικά από την θρησκευτική ουδετερότητα και την αρχή της κοσμικότητας σε μία ολοκληρωτική απαγόρευση που μόνο δημοκρατικά κράτη δεν θυμίζει. Και ενώ σε χώρες εκτός Ευρώπης έχουμε δει να επιβάλλονται θρησκευτικά σύμβολα, στην Ευρώπη κινδυνεύουμε να δούμε μία ανάστροφη παραβίαση της θρησκευτικής ελευθερίας μέσω της επιβολής ενός ουδέτερου προτύπου, που τελικά θα προκαλέσει μεγαλύτερη καταπίεση των πολιτών.

Στο γαλλικό παράδειγμα όμως υπάρχει και ένα τετελεσμένο, και αυτό έγκειται στο ότι επί σχεδόν 20 χρόνια τα θρησκευτικά σύμβολα απαγορεύονται στα δημόσια σχολεία και για πάνω επί μία δεκαετία έχουν επιβληθεί περιορισμοί στο γαλλικό δημόσιο και υπό συνθήκες σε εργασιακούς χώρους. Η κατάργηση των νόμων του γαλλικού κράτους που επέβαλαν τους περιορισμούς και η επαναφορά της ισλαμικής μαντίλας, τουλάχιστον στα δημόσια σχολεία, θα προκαλέσει μία επιπλέον σύγχυση σε ανήλικους που δεν διαθέτουν την απαιτούμενη θρησκευτική εκπαίδευση και θα καταφέρουν να ερμηνεύσουν γιατί επήλθε αυτή η αλλαγή.

Ο αντίλογος στην παραπάνω θέση είναι ότι ένα θρησκευτικό ένδυμα σε μία δημοκρατική κοινωνία δεν θα πρέπει να διαφέρει από ένα οποιοδήποτε ένδυμα επιλογής κάποιους. Επιβάλλεται μάλιστα και από την πολυπολιτισμικότητα, που αποτελεί τετελεσμένο, αλλά και την πολυφωνία που πάντα υπήρχε στις ανθρώπινες κοινωνίες. Επιπλέον, η δαιμονοποίηση ενός θρησκευτικού συμβόλου που εσφαλμένως από κάποιους συνδέεται με τον μουσουλμανικό εξτρεμισμό δεν συνάδει με τις αρχές και τις αξίες της φιλελεύθερης δημοκρατικής κοινωνίας. Επειδή όμως εδώ η κοινωνία αυτή είναι η γαλλική, διαπνεόμενη και στο Σύνταγμά της και στην κουλτούρα της από την αρχή της laïcité είναι δύσκολη μία απλή και βεβιασμένη απάντηση στο ζήτημα.

Κεντρικό ρόλο στην αιτιολόγηση γιατί κρίθηκε αναγκαία η απαγόρευση της ισλαμικής μαντίλας διαδραματίζει η αιτιολόγηση του γαλλικού κράτους. Όμως, η αρχή της αναλογικότητας σε συνδυασμό με την συγκεκριμένη κάθε φορά περίπτωση

δεν θα πρέπει να σταματήσει, όπως και ούτε υποθέσεις να φτάνουν στα ευρωπαϊκά Δικαστήρια ούτως ώστε να αποτυπώνουν αν ένα τέτοιο μέτρο-απαγόρευση είναι αναγκαίο για την κάθε προσφεύγουσα. Σε όλη αυτή τη διαδικασία, είναι σημαντικό να παραμένει ζωντανή η αρχή του «ζούμε μαζί», να αποφεύγονται οι μη αναγκαίες κοινωνικές πολώσεις αλλά και να χρησιμοποιηθεί η εκπαίδευση ως σημαντικό εργαλείο στο πόσο σημαντικό είναι να μάθουμε να ζούμε αρμονικά με κάθε συμπολίτη μας, από όποια χώρα και αν προέρχεται όποια πίστη και αν έχει αυτός. Γιατί ο σεβασμός χωρίς τη γνώση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του καθενός δεν διαφέρει πουθενά από την αδιαφορία. Και αυτή η αδιαφορία οδηγεί στην απομόνωση και η απομόνωση, μαζί με πολλούς άλλους παράγοντες, είναι αυτή που οδηγεί στον εξτρεμισμό και στις ακραίες απόψεις αλλά και πράξεις. Η Ευρωπαϊκή οικογένεια, σε αυτή την προσπάθεια, καλείται να συνεχίσει με τα νομοθετικά της εργαλεία να φέρνει τους πολίτες του ευρωπαϊκού χώρου κοντά, υπενθυμίζοντας όμως και το ποια είναι και τα όρια εντός των οποίων πρέπει να κινούνται όλοι.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βιβλιογραφία, Αρθρογραφία και Εκθέσεις

- Αναστασιάδου Ελισώ, *Ειδική Επιστήμονας του Τμήματος Πολιτικών Επιστημών Α.Π.Θ., Δ.Ν., ΣΕΠ ΕΑΠ, ηλεκτρονικά διαθέσιμο σε <https://www.constitutionalism.gr/ta-atomika-dikaiomata-kai-o-neos-eghittismos-sti-skepsi-tou-aristonoulou-manesi/>*
- Δαγτόγλου Π., «Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα Α΄», εκδ. Αντ. Σάκκουλας, 2005
- Δημητράκος Δημήτρης, *Αλήθεια και ανοιχτή κοινωνία, στο Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας Τόμ. 2 (1999) Τόμ. 2-3 (1999): Πολυπολιτισμικότητα, διαθέσιμο στο [https://www.researchgate.net/publication/283786858 Aletheia kai anoicht e koinonia](https://www.researchgate.net/publication/283786858_Aletheia_kai_anoicht_e_koinonia)*
- Ζερδελής Δημήτρης, «Οι επιθυμίες των πελατών και η πολιτική ουδετερότητας ως λόγοι διακρίσεων λόγω θρησκείας, Με αφορμή τις αποφάσεις του Δ.Ε.Ε. στις υποθέσεις *Boughaoui (C – 188/15)* και *Achbita (C-157/15)*» ΕΕργΔ Τόμος 77^{ος} τεύχος 7, έτος 2018, σελ. 817-836
- Καλογήρου Σπυριδούλα, *Η χρήση θρησκευτικών συμβόλων στα γαλλικά σχολεία: Η υπόθεση της “ισλαμικής μαντήλας” στη Γαλλία, ΔτΑ 29/2006, σελ. 77 – 157*

- Καραβοκύρης Γιώργος, Η laïcité σε κρίση, Υπόθεση “foulard islamique” (1989-2004), δημοσιευμένο άρθρο στο περιοδικό Δικαιώματα του Ανθρώπου ΔΤΑ Νο 29/2006, 159-202

- Καραμάνου Άννα, Πολυπολιτισμικότητα ή πλουραλισμός; 20 Απρ 2016, διαθέσιμο σε <https://ekyklos.gr/sb/202-polypolitismikotita-i-plouralismos.html>

- Καστανάς Ηλίας- Κτιστάκης Γιάννης, Επισκόπηση της νομολογίας του έτους 1997 του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, στο περιοδικό Δίκη 1998 και ηλεκτρονικά διαθέσιμο στο: <http://www.kostasbeys.gr/articles.php?s=5&mid=1479&mnu=&id=18946>

- Κτιστάκης Γιάννης, «Έχει όρια η θρησκευτική ελευθερία;», άρθρο διαθέσιμο στο: <https://www.syntagmawatch.gr/my-constitution/ehi-oria-i-thriskeftiki-elftheria/>

- Κτιστάκης Γιάννης, ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΑ ΜΕΤΡΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ, στο *Digesta 2008*, διαθέσιμο στο: <http://www.digestaonline.gr/index.php/26-2008/163-2008-ktistakis>

- Μακρής Σπύρος, Θρησκεία και Διεθνής Πολιτική, σελ. 177, διαθέσιμο σε: [https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/4421/2/02 chapter 8.pdf](https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/4421/2/02%20chapter%208.pdf)

- Μπαντή-Μαρκούτη Βικτώρια, Παρατηρήσεις στη Απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου της 1^{ης} Ιουλίου 2014, υπόθεση S.A.S. v France (application no. 43835/11) (Περίληψη), Αρμενόπουλος 2014

- Μητραλέξης Σωτήρης, ΕΙΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ Καθημερινής/ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΡΑΤΟΥΣ - ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΥΡΙΑΚΗ 11 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2018, σελ. 14 https://s.kathimerini.gr/resources/article-files/kratos_ekklhsia.pdf

- ΜΑΡΙΟΣ ΜΠΕΓΖΟΣ, άρθρο στο ΒΗΜΑ υπό τον τίτλο «Η ανατομία του φονταμενταλισμού» δημοσιευμένο στις 24/11/2008 και ηλεκτρονικά διαθέσιμο στο: <https://www.tovima.gr/>
- Νάσκου-Περράκη Παρασκευή, Δικαιώματα του Ανθρώπου, Παγκόσμια και Περιφερειακή Προστασία, Θεωρία – Νομολογία, β' έκδοση, εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα- Θεσσαλονίκη 2019
- Περάκης Μωνώλης, «Η απόλυση εργαζομένου επειδή φέρει εμφανώς θρησκευτικά σύμβολα κατά την εκτέλεση της εργασίας του – Παρατηρήσεις στις ΔικΕΕ υποθ. C-157/15 και C – 188/15», δημοσιευμένο στο Δίκαιο Επιχειρήσεων και Εταιρειών, 2017, σελ. 420-425
- Ράμμος Χρήστος, Το πρόβλημα της θρησκευτικής ετερότητας στην Ευρώπη – Η λησμονημένη καθολικότητα του πολίτη, 31/3/2019, διαθέσιμο στο <https://www.constitutionalism.gr/to-provlima-tis-thriskeftikis-oudeterotitas/>
- Τσιλιώτης Χαράλαμπος, «Το θεμελιώδες δικαίωμα στην διαφορετικότητα με έμφαση στη θρησκευτική ετερότητα. Το παράδειγμα της ισλαμικής μαντίλας», δημοσιευμένο στα Δικαιώματα του ανθρώπου ΔτΑ Νο 42/2009, σελ.333-369
- Χρυσόγονος Κώστας και Βλαχόπουλος Σπύρος, «Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα» Τέταρτη Αναθεωρημένη Έκδοση 2017, Νομική βιβλιοθήκη
- Έκθεση του Επιτρόπου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Human rights in Europe: no grounds for complacency. Viewpoints by Thomas Hammarberg, Council of Europe Commissioner for Human Rights, Council of Europe Publishing, 2011, pp. 39-43 διαθέσιμο σε: <https://rm.coe.int/human-rights-in-europe-no-grounds-for-complacency-compilation-of-viewp/16808d2513>

- Bayrakli Enes και Hafez Farid, EUROPEAN ISLAMOPHOBIA REPORT Σελ. 325, διαθέσιμο στο: http://www.islamophobiaeurope.com/wp-content/uploads/2019/09/EIR_2018.pdf
- Fasting Mathilde, After the End of History: Conversations with Francis Fukuyama
- Kettani Hyssain, Muslim Population in Europe: 1950 – 2020, διαθέσιμο σε: <http://www.ijesd.org/papers/29-D438.pdf>
- Huntington Samuel, 1997, The Clash of Civilizations And the remaking of World Order, Διαθέσιμο απόσπασμα σε <https://www.stetson.edu/artsci/political-science/media/clash.pdf>
- Φονταμενταλισμός, άρθρο του Liberal δημοσιευμένο στις 23/6/2016 και διαθέσιμο στο <https://www.liberal.gr/news/fontamentalismos/59748>
- Κοινοβουλευτικές ερωτήσεις στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 23 Ιανουαρίου 2007, E-0115/07, διαθέσιμο σε: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-6-2007-0115_EL.html?redirect και η απάντηση στο https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-6-2007-0115-ASW_EL.html
- Muslim Council of Britain, March 202, σελ. 4, διαθέσιμο σε: https://mcb.org.uk/wp-content/uploads/2021/03/FULL-SPREAD-IslamophobiaReport_020321_compressed.pdf
- Πρακτικός Οδηγός, έκδοση του Γραφείου για τους Δημοκρατικούς Θεσμούς και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (ODIHR) του ΟΑΣΕ, 2021, διαθέσιμο ηλεκτρονικά στο: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/6/506624.pdf>

- COMMISSION NATIONALE CONSULTATIVE DES DROITS DE L'HOMME, "LA LUTTE CONTRE LE RACISME, L'ANTISÉMITISME ET LA XÉNOPHOBIE, "FOCUS LE RACISME ANTI-NOIRS LA LUTTE CONTRE LA HAINE EN LIGNE" ANNÉE 2019, διαθέσιμο στο: https://www.cncdh.fr/sites/default/files/rapport_racisme_-_v_definitive_08_06_2020.pdf
- European Court of Human Rights, Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights Freedom of thought, conscience and religion Updated on 31 August 2021, https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_9_ENG.pdf
- RESEARCH DIVISION/DIVISION DE LA RECHERCHE, Overview of the Court's case-law on freedom of religion, ECHR 2013 https://www.echr.coe.int/documents/research_report_religion_eng.pdf
- <https://www.france24.com/en/africa/20220316-sixty-years-on-algerian-and-french-nationals-share-stories-of-the-algerian-war> και "A war without a name: France's controversial colonial past in Algeria», 5/2/2022 <https://www.france24.com/en/tv-shows/france-in-focus/20220205-a-war-without-a-name-france-s-controversial-colonial-past-in-algeria>
- Πρακτικός Οδηγός, έκδοση του Γραφείου για τους Δημοκρατικούς Θεσμούς και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (ODIHR) του ΟΑΣΕ, 2021, <https://www.osce.org/files/f/documents/e/6/506624.pdf>
- EUROPE NOW DAILY, The Catholic-ness of Secular France, 2/10/2019, διαθέσιμο σε: <https://www.europenowjournal.org/2019/10/02/the-catholic-ness-of-secular-france/>
- FRA, Εγχειρίδιο σχετικά με την ευρωπαϊκή νομοθεσία για τα δικαιώματα του παιδιού, 2015, Σελ. 39, διαθέσιμο στο: https://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_rights_child_ELL.pdf

- άρθρο του Βήματος το 2013, διαθέσιμο στο: <https://www.tovima.gr/2013/07/27/world/polemos-tis-mantilas-sti-gallia/>
- <https://www.kathimerini.gr/world/561324412/gallia-i-marin-lepen-tha-einai-yropsifia-stis-proedrikes-ekloges-toy-2022/>
- ΟΙ ΑΚΡΟΔΕΞΙΕΣ ΠΑΡΑΤΑΞΕΙΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ, Εκπρόσωποι της Ακροδεξιάς και της Λαϊκιστικής Δεξιάς στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Ομάδα των Πρασίνων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Εκδότης: Jan Philipp Albrecht, Μέλος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου 2011, Σελ. 46 διαθέσιμο σε: https://www.greens-efa.eu/files/assets/docs/20130108-ge-rechtsaussen_web-el-01.pdf
- ΣΧΕΔΙΟ ΔΡΑΣΗΣ ΤΗΣ ΕΕ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΠΟΛΕΜΗΣΗ ΤΟΥ ΡΑΤΣΙΣΜΟΥ 2020-2025
Κλιμάκωση της δράσης για μια Ένωση Ισότητας, Σεπτέμβριος 2020
https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/stepping_up_action_for_a_union_of_equality_-_factsheet_el.pdf
- Annual Report on ECRI's Activities covering period 1/1/2020-31/12/2021, <https://rm.coe.int/annual-report-on-ecri-s-activities-for-2020/1680a1cd59>
- UN Human Rights Committee (HRC), *CCPR General Comment No. 22: Article 18 (Freedom of Thought, Conscience or Religion)*, 30 July 1993, CCPR/C/21/Rev.1/Add.4, available at: <https://www.refworld.org/docid/453883fb22.html>

Ενδεικτικές δικαστικές αποφάσεις

- Συμβούλιο της Επικρατείας (ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ)

ΣΤΕ 2101, 2100/2019 Ολομέλεια,

ΣΤΕ 582/2011

ΣΤΕ 2706/1977 Ολομέλεια

ΣΤΕ 1090/2018

ΣΤΕ 1822/2020

ΣΤΕ 1822/2020 Ολομέλεια

ΣΤΕ 4045/1983

- Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ)

C-804/18

C-341/19

C-188/15

C-157/15

- Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
(ΕΔΔΑ)

-ΕΔΔΑ 26.11.2015, Ebrahimian κατά Γαλλίας

-ΕΔΔΑ 1.07.2014 S.A.S. κατά Γαλλίας

Ενδεικτικοί ιστότοποι

- Επίσημος ιστότοπος των Ηνωμένων Εθνών, διαθέσιμο στο:
<https://unric.org/el/%CF%87%CE%B1%CF%81%CF%84%CE%B7%CF%83-%CE%BF%CE%B7%CE%B5/>
- https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_el.pdf
- https://www.echr.coe.int/documents/convention_ell.pdf
- «Πολιτικό Ισλάμ» <https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/political-islam> και ορισμός:
<https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780195390155/obo-9780195390155-0063.xml>
- <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A1%CE%BF%CF%85%CF%87%CE%BF%CE%BB%CE%AC%CF%87%CE%A7%CE%BF%CE%BC%CE%B5%CF%8A%CE%BD%CE%AF>
- <https://www.cncdh.fr/>
- <https://www.consilium.europa.eu/el/press/press-releases/2015/11/14/joint-eu-statement-terrorist-attacks-paris/>
- <https://www.defenseurdesdroits.fr/>
- <https://www.dw.com/en/france-thousands-demonstrate-against-islamophobia/a-51194917> και <https://www.dw.com/en/elderly-frenchman-charged-over-bayonne-mosque-attack/a-51058964>
- <https://www.euronews.com/my-europe/2021/02/16/here-s-what-you-need-to-know-about-france-s-controversial-separatism-law>
- https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2019-0013_EL.html
- <https://www.enar-eu.org/france-s-islamophobic-witch-hunt-31-organisations-call-on-eu-leaders-to-take-a/>
- https://e-justice.europa.eu/176/EL/national_courts_and_other_nonjudicial_bodies?FRANCE&member=1#n04
- <https://www.hrw.org/news/2020/12/04/france-dissolving-anti-discrimination-group-threatens-rights>
- https://en.wikipedia.org/wiki/Collective_Against_Islamophobia_in_France
- <https://www.eurofound.europa.eu/el/topic/discrimination-at-work>

- https://european-union.europa.eu/institutions-law-budget/institutions-and-bodies/institutions-and-bodies-profiles/court-justice-european-union-cjeu_el
- <https://echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=home>
- <https://fra.europa.eu/el/about-fra>
- <https://www.consilium.europa.eu/el/press/press-releases/2021/03/19/declaration-by-the-high-representative-on-behalf-of-the-european-union-on-the-occasion-of-the-international-day-for-the-elimination-of-racial-discrimination-21-march-2021/>
- <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance>
- <https://rm.coe.int/ecri-conclusions-on-the-implementation-of-the-recommendations-in-respe/1680934a7d>
- <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/-/council-of-europe-s-anti-racism-commission-to-prepare-report-on>
- <https://books.google.gr/>
- https://en.wikipedia.org/wiki/Islam_in_France
- <http://www.greeklaws.com/pubs/uploads/1322.pdf>
- <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/texte-integral-de-la-constitution-du-4-octobre-1958-en-vigueur>